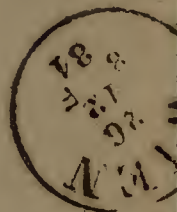

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ
Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍԵԱՅ

ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1881

ՆՈՅԵՄԲԵՐ

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի Գ. ՊՕԼԻՍ	ԵՐԷ
ԻՄ ՆԱՄԱԳՆԵՐԸ	401
ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏՐԻԱՐԿԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ	409
ԲԱՂԱԲԱԳԱՆ	421
ՎԱՆԵՐԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ	432
	433

ԶՄԻՒՌՆԻԱ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԲԱՐՑ ՏԵՏԷՆԱՄ

H. B. D. P. I.

THE
LIBRARY
OF THE
H. B. D. P. I.
1871

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ

ԺԱ. ՏԱՐԻ

1884

ՆՈՅԵՄԲԵՐ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼԻՍ*

ՆԱՄԱԿ Ե.

Սիրելիդ իմ Մամուրեան ,

Որոնք որ քիչ շատ կ'ուսումնասիրեն մարդկային մտքի զարգացման պատմութիւնը , կը պարտաւորին հաստատելու թէ յառաջդիմութեան ոգին փրկաւէտ և անդիմադրելի շարժում մը կը տայ ընկերական աշխարհին :

Այս ոգին դարերէ , նա մանաւանդ տաանութեորդ դարուն

* Տե՛ս հօդուածքէն համար 361 :

վերջերէն և տանեկենեորդին սկիզբներէն ՚ի վեր կը ծնի այնպիսի քաղաքական և ընկերական երեւոյթներ որք ժողովուրդներուն անցեալը և ներկայն քննող, դատող և աւելի բարեկարգ և հանգիստ ապագայի մը պայմանները ուրուադրող իմաստասէրներուն ուշադրութիւնը կը գրաւեն :

Այս զարմանալի երեւոյթներուն գրեթէ առաջինն է բնութեան, տեսանելի աշխարհի, կեանքի և իրականութեան քննութենէն և ուսումնասիրութենէն արտադրուող նոր դադափարներու առջև մարդկային հին մտքին յամրաբար այլ անընդհատ նահանջն և նոր մտքին կազմուիլն ու ծագիլը, դադափարներ որք դիտութեան և փիլիսոփայութեան, ինչպէս նաև ընկերային վերանորոգումներու համար նորանոր հորիզոններ կը բանան :

Թէ քաղաքական, թէ ընկերական և թէ գրական բարեշրջումներու ոգին ճիշդ այս երեւոյթով կը մբռնուի և կը մեկնուի :

Այս մեծ փոփոխութիւնը, որ ժողովուրդներու բարօրութեան և լաւադրին ճակատագրի մը նկատմամբ անհաշուելի հետեանք ունի, անշուշտ պէտք է վերադրել այն ուղիղ դադափարներուն և այն ազնիւ զգացումներուն, զոր կրօնական, քաղաքական և գրական համոզումներու տէր միտքեր և սիրտեր քաղաքակիրթ ընկերութիւններու ծագումէն ՚ի վեր, առ ոչինչ գրելով հալածանքը, զոհողութիւնը, մահը իսկ, համարձակած են յայտնելու իրենց երկրին ընկերական հիմնադրութիւններուն, մարդերուն և իրերուն վրայ, և որք թեւադրուած են մարդուս նիւթական և բարոյական շահերը բռնաբարող ախուր իրողութիւններու անսարանէն :

Մարդկային նոր մտքին կազմուելէն կ'արտագրի պարտք մ'որ է ցոյց տալ մինչև հիմա իբր ճշմարիտ և իբր օգտակար ընդունուած դադափարները և իրերը, սովորութիւնները և օրէնքները, մարդուս վարքը և բարքը վերաքննելու, սրբադրելու և վերանորոգելու կարևորութիւնը :

Հին միտքը, կամ լաւ ևս է ըսել, աւելորդապաշտութիւններու, նախապաշարումներու, սին ու անհեթեթ տեսիլներու աւանդարանն առանց քննութեան, կրաւոր հնազանդութեամբ, դիակի յատուկ համակերպութեամբ կ'ընդունէր աստուածպետութիւնը, աւատական բռնակալութիւնը, միապետական իշխանութեան երկնային իրաւունքէ բղխումը, զահին և խորանին բաղարձակ հրամանակալութիւնը, սուտ դիտութիւնը, ամուլ գրականութիւնը և այն ամեն օրինաւոր

սեպուած հիմնադրութիւնները զօր նենդամիտ կամ պարագաներէ ստիպուած օրէնսդիրներ աշխարհակալութեան կամ ժառանգական իշխանի վրայ կը թնոզ զօրաւորներու աջակցութեամբ հաստատած են նախապատմական ժամանակներէ ՚ի վեր :

Նոր միտքն այս ամեն հնաւանդ իրերուն խուզարկու աչքով կը նայի , պետական և եկեղեցական գերիշխանութիւններու արարքը և ընթացքը գննութեան մօլէն կ'անցունէ , հին ու փուռ ստութիւնները կը հերքէ , արդարը և ճշմարիտը , օգտակարը և գեղեցիկը կը հրապարակէ իբր անհրաժեշտ պիտոյք մարդկային ցեղի նիւթական և բարոյական կենաց , և ամեն ուրեք մարդուս գործողութիւններուն դովելի և ստուգապէս օգտակար շարժառիթներ ցոյց տալով՝ ընկերային նոր աշխարհի մը հիմքը գնելու կը նկրտի :

Այս ջանադրութիւններն արդէն ունեցան գործնական և մեծամեծ արդիւնք որմէ մարդկութիւնն սկսած է օգտիլ , մասնաւորապէս դադղեալական յեղաշրջումէն ՚ի վեր :

Երկրային և երկնային ամեն տեսակ իշխանութիւններ մարդուս մարմինը և հոգին առանց համարատուութեան և անկախ կառավարելու սովորութիւնը կը ստիպուին հետզհետէ մոռնալու : Արթութեան և դաստիարակութեան ազդեցութեամբ կազմուած այժմեայ միտքերն ու սիրտերը կառավարուելու պարտաւորութեան հետ նաև կառավարելու իրաւունքը և կարողութիւնը կ'ստանան , և ընկերութեան ստորնագոյն խաւերէն ելնող անշուք անհատը լուսաւորութեան և յառաջդիմութեան շնորհիւ կրնայ ոչ միայն իշխանութեան մինչև դադար մատչիլ և կառավարողի պաշտօն վարել , այլ նաև հոն գանձողներուն վրայ հսկել , հաշիւ պահանջել ու միանգամայն իր ժամանակի մարդերուն և իրերուն վրայ կարծիքը յայտնել՝ չարը դատապարտելով , բարին ջատագովելով , մարդկային մթութիւնները փարատելով և ամեն ուրեք լոյս սփռելով :

Արդ այս լոյսը սփռելու , երկնային և երկրային խնդիրներու , բարոյական և նիւթական շահերու , մարդկային կեանքին ամեն գործերուն մէջ ճշմարտութիւնը ստութեան , արդարութիւնը անիրաւութեան , գեղեցիկը տգեղին դէմ՝ պաշտպանելու , լաւ դադափարներու , լաւ զգացումներու հունտերը միաբերու և սիրտերու մէջ սերմանելու և ծլելու , մէն մի յառաջդիմական քայլէն անմիջապէս ետք ուրիշ քայլի մը հարկը զգացնելով տգէտ և թշուառ դասերու լուսաւորութեան և բարօրութեան նպաստելու համար մշա-

կուած և յղկուած միտքն անընկճելի աջակից մը գտած է :

Այս աջակիցն է մամուլը :

Ստուգիւ տիտանեան աջակից որ ընկերական Պրիաբէի մը գերը կը խաղայ , և երկրային աստուածներու իշխանութեան սահման մը դնելով՝ անոնց քմահաճութիւններու հոսանքը կը զսպէ , և՝ հրատարակելով ժողովուրդներու նոր հոգին , մեծ հոգին , ազատութիւնը , անոնց անկապտելի իրաւունքները կը նուիրագործէ :

Լուսաւորութեան ծաւալումին շնորհիւ այս իրաւունքները , այս շահերն ամեն ուրեք մի և նոյն հանդամանքը , մի և նոյն կարեւորութիւնը ստանալու և ընդարձակուելու կը միտին իբր անհրաժեշտ հետեանք մարդուս անհատական զարգացումին , և քանի որ հրապարակային թերթերու պարտաւորութիւնն է այս շահերուն վրայ հըսկել , ամեն երկիրներու , աւելի կամ նուազ զարգացած ազգերու մէջ այս պարտաւորութեան զրեթէ մի և նոյն պայմաններով գործադրուիլն անհրաժեշտ է :

Կան երկիրներ , ինչպէս Ամերիկա և Եւրոպայի մեծագոյն մասը , ուր լրագիրները տէրութեան մէջ տէրութիւն մը կազմած ըլլալու չափ զօրութիւն ունին , և՝ իբր պին՝ իրենց այս բարոյական ազդեցութիւնը կը տարածեն քաղաքական իշխանութեան ամեն ճիւղերուն վրայ : Ներհուն և զգայուն գլուխներ մարդուս բարոյական և նիւթական ամեն շահերը և գործերը հանրական օլտակարութեան տեսութեամբ կը նկատեն , և այս մասին իրենց զրեջը՝ զոգցես սուրի սպառնական յատկութիւնը ստանալով՝ շատ պարագաներու մէջ մտաւորութիւն և անհանգստութիւն կը տայ վարչական մարմիններու , պետական մարդերու , մինչև իսկ զահերու , և Լուի Հնգեաստաններուրը կը հարկադրէ թնդանօթին գոռիւնը զրչին ճախչէն նախամեծար համարելու* :

Կը հասկնամ արքայական ականջներու այս ձանձրոյթը և կնամոլ սրտի մը վախը : Լուի Ժեօ? իր տարփուհիներուն յատկացած ուշադրութեան մի մասը երբեմն կը յաջողէր նուիրելու ընկերային մթնոլորտին , և հոն գիզուած ամպերէն , թերևս բնազդումով կամ զուցէ կանխատեսութեամբ կը գուշակէր՝ 89ին օրոտումը և 93ին կայծակը . . . :

* Mieux vaut encore les éclats du tonnerre que tous ces grincements de plumes.
Louis XV

Սուր զրիչներու այս հռչակը, յառաջագետք ազդեցութեամբ հրապարակային թերթերն այս զօրութեան տէր եղած են ճշմարտագէտ ըմբռնուած հրապարակութեան և վեհաքանութեան շնորհիւ :

Օրէնսդիր ժողովներու վիճարանութիւնները, վարչական մարմիններու անօրինութիւնները, դործադիր իշխանութեան որոշումները, հասարակաց կրթութեան պաշտօնատան ծրագիրները, դատարաններու վէճերն և վճիռները, կրօնական իշխանութեան արարքն ու ընթացքը, գիտութիւններու և արհեստներու, գրականութեան, ճարտարութեանց և գեղարուեստից վերաբերող գիւտերն և իրողութիւնները, ներքին և արտաքին քաղաքականութեան նկատմամբ կարեւորութիւն ունեցող ամեն պատահարներն և լուրերը կանոնաւորապէս, արագապէս, ուշադրութեամբ և դրամական զոհողութեամբ կը հրատարակուին օրական կամ շաբաթական կամ ամսական լրագիրներու, հանդէսներու, հաւաքածոներու և ուրիշ պարբերական թերթերու մէջ :

Խմբագիրները, գրագէտներն իրենց զրիչը այս ամեն բարոյական շահերու պաշտպանութեան յատկացնելը բաւ չեն համարիր . հանրական օգտակարութեան տեսութեամբ ըմբռնուած շիւթական շահերը նոյնպէս ի նկատի կ'առնուն, և յանուն հասարակաց կարծեաց և զպայմանց՝ կը պահանջեն որ տուրքը տրամաբանական արդարութեան սիկզքին համեմատ բաշխուի, Տէրութեան եւլմտացոյցն անկեղծ և մեկին կերպով պատրաստուի, դրամադրութիւններու շրջաբերութիւնը անտեսադիտական օրինաց համեմատ կանոնաւորուի, բանւորին վարձքին քանակութիւնն իր աշխատութենէն արտադրուած արդիւնքին համեմատութեամբ սահմանուի, աղքատութեան և մուրօղութեան դարման տարուի, անգործ կիներու և պատանիներու զբաղում պատրաստուի, ճանքորդներու և ապրանքի փոխադրութիւնն աւելի խնայողական դրութեան վր վերածուի, գատական իշխանութիւններու դրամական պահանջումներուն խստութիւնը մեղմուի, խառնաշփոթ վարչութեան մը շարժական գործիները պարզ դրութեամբ մը վերակազմուին, ծայրայեղ կեդրոնացումի մ'անսպասեհութիւններն և աստիճանական առակեղբոնացումի մ'առաւելութիւններն ըմբռնուին, զիւղերու մէջ նախակրթական դպրոցները բազմապատկին, երկրագործական դպրոցներ, արուեստանոցներ հիմնուին, ընկեցիկներու և պիտակներու ներկայն և ապագան ապահովուին, աղքատներուն, հիւանդներուն, խեղաղարներուն խնամք տարուի,

ճանքաներու և փողոցներու կանոնաւորութիւնն և մաքրութիւնը հսկողութեան ներքեւ առնուին, երկաթուղիներն երկրին ամեն կողմը տարածուին և իրարու հետ հաղորդակցութիւն ունենան իբր մի և նոյն մարմինի մը կենսատու երակները, նաւահանգիստները բարեօրէն վիճակի մէջ պահուին, վերջապէս աշխատութեան, կրթութեան և բարեկեցութեան սահմաններն ամեն տեղ ընդարձակուին: Այս ամենը պահանջելով չեն մոռնար կրօնական և քաղաքական նախապաշարումները և փնտրակար աւանդութիւնները հալածել, տգիտութեան դէմ կռուիլ, առաքինութիւնը զրուելու ատեն միջոցութիւնը ապտակել, երկրիմութիւնը նշաւակել, ղեղձումները ջնջելու աշխատիլ՝ անձնական կռիւներէ կտրելի եղածին չափ զգուշանալով, իրենց խմբադրական կամ դրադիտական արժանապատուութիւնը առաթուր չկոխելով, համոզելու կամ համոզուելու անկեղծ դիտաւորութեամբ և ազատ վիճարանութեամբ, մարդկային դործ մը քննելու ատեն՝ զայն արդարացնող դիտաւորութիւնը չմոռնալով, և իրողութիւն մը դատելու ժամանակ զայն արտադրող պարագաները մեկուսի չթողլով:

Այս թէութիւններով հրապարակային թերթ մը մեծ ազդեցութիւն կ'ունենայ հասարակաց կարծիքին վրայ և՛ իբր ասոր թարգման՝ իր երկրին իշխանութեան առջև ազդարար զօրութիւն մը կը դառնայ:

Անշուշտ ամեն լրացիր ոչ այս ամեն հանգամանքը, ոչ այսպիսի նպատակներ, և ոչ ալ այսպիսի ազդեցութիւն և զօրութիւն ունի: Մասնաւոր շահերու, օրինակի ազդաւ կուսակցութեան մը յաղթութիւնը պատրաստելու, հնարադիտական կամ երկրադորձական ձեռնարկութեան մը յաջողութեան նպատակելու, վաճառականական կամ դանձային դործառնութիւններու յատկացած այս կամ այն հաւաքական կամ մասնաւոր ջանադրութիւնները արդիւնաւորելու նպատակներով կը հրատարակուին նաեւ թերթեր որք սակաւթիւ ընթերցողներու սահմանուած են և կ'ապրին որքան կ'ապրին իրենց նպատակը, և որք ամենեւին փնտրակար ազդեցութիւն մը չեն կրնար տարածել հանրութեան վրայ և հանրական հանգամանք կրող շահերու դէմ:

Սակայն հոս տեղն է դիտելու թէ յառաջագէմ երկիրներու մէջ ամեն կարգի թերթերն իրենց աւելի կամ նուազ յաջողութիւնը, ազդեցութիւնը, զօրութիւնը կը պարտաւորին քանի մ'էական և ան-

հրաժեշտ պայմաններու որք են գրողներուն հմտութիւնն ու մտային անկախութիւնը, մամուլի ազատութիւնը, ժողովրդային ընթերցասիրութիւնն և գրամական ոյժը :

Ուր որ խմբագրական ձեռնարկութեան մը կը պակսին այս պայմանները, որք իրարու հետ սերտ կապակցութիւն և յարաբերութիւն ունին, հոն մամուլն ընկերային ոյժ մը, քաղաքակրթութեան և լուսաւորութեան զօրաւոր գործի մը չկրնար ըլլալ :

Գրամական պայմանը մանաւանդ լրագրին յաջողութեան պայմաններուն առաջինն է . . . : Ամենէ նշանաւոր թերթն եթէ լոկ բաժանորդագրութիւններէ սպասէ դանձային ոյժը, կը պարտաւորի տուժելով շարունակուիլ կամ իր գամբանականը կարգաւ : Կրնայ ըսուիլ թէ այն իր էութիւնը ծանուցումներու արդիւնքին կը պարտաւորի : «Ինչ որ է տուրքը կառավարութեան համար, կ'ըսէ Էմիլ Տը ժիւրարտէն, նոյնն է ծանուցումն լրագրի մը համար», և հասոյթի այս միջոցէն զուրկ խմբագիրներուն վրայ վայ կը կարգայ :

Բայց, բարեկամ, կարծիքս անդուշաբար այսպէս շարեւտ առնելու յանկարծ կասկած մը կ'արթնայ մտքիս մէջ : Կը դիտեմ որ քեզ նամակ կը գրեմ և չէ թէ յօգուած, և թէ նամակի մը շրջանին մէջ չեն կրնար ամփոփուիլ մամուլի վերաբերող ամեն խորհրդածութիւններ և գաղափարներ : Ուրիշ կասկած մ'են կ'սկսի տանջել միտքս : Թերեւս ներքնապէս և իւրովի ըսեալ թէ օտար ազդերու մամուլին նկատող այս գաղափարներս ոչ չոր են և ոչ ալ առաջին անգամ երկնաւոր : Եթէ անտեղի չէ կասկածս, կը խոստովանիմ թէ իրաւացի է գիտողութիւնդ :

Գանկիս տրամադրիծն և ըղեղիս տեսակն ու թերեւս կշիւը զիս կը հարկադրեն նոր գաղափարներ երկնելու և հայ ընթերցողներու հաղորդելու փառասիրութեան հրաժեշտ տալ, ենթադրելով թէ այսպիսի գղացումէ մը զբաւուած ըլլամ : Այդ յաւակնութիւնը ուրիշներուն, աւելի ծանրակշիւ և բեղմնաւոր միտքերու կը թողում : Սակայն այս պարագայն զիս լուրթեան դատապարտելու պատճառ մը չէ կարծեմ : Եթէ հեղինակները, զրազէտները, խմբագիրները նոր գաղափար գտնելու, երկնելու և հրատարակելու թելութեամբ իրաւունք ունենային զրիչ շարժելու, կը հարցնեմ քեզ թէ աշխարհիս մէջ քանի հօգի պիտի կարենային այս իրաւունքը վայելել :

«Ամեն բան ըսուած է աշխարհիս մէջ, բայց ըսելու կերպն անսպասելի է», ըսաւ գաղղիացի վիպասանուհի մը : Թէ և բոլորովին ճշմար

բիտ չէ այս կարծիքը, սակայն մասնական ստուգութեան մը դրոշմ մը կը կրէ. իսկ Պաքօն անորմէ առաջ և աւելի ճշմարտանման կերպով մը կ'ըսէ թէ մարդկութիւնն իր բոլոր լուսաւորութիւնը կը պարտաւորի Տին ժամանակի չորս հանճարներու որոնց դաղափարներուն չորս հաղար հոգի հագուստ կը ձեռն* :

Իրաւ է որ Էւրոպայի խմբագրական ասպարիզին առաջին շահատակին, Էմիլ Տը Ժիրարտէնին համար ըսողներ եղան թէ ամեն օր նոր գաղափարով մը կը մեծարէր իր ընթերցողներու պահանջոտ քիմքը : Գուցէ . . . : Ամեն մահականացուի տրուած չէ այս վսեմ պիտակին (bâtard) ըղեղը : Թող Պ. Պիշօֆ մարդկային ըղեղի նւթական կշիռէն հեռանալով հանէ և տարբերութիւններ գտնէ առնային և կնային ըղեղներու մէջ : Ըստ իս ըղեղի մը սեպհական արժէքն անոր տեսակովն և չէ թէ կշիռովը կը չափուի : Էտկար Գինէ բնագէտներու հետ համամիտ գտնուելով կը հաստատէ թէ մէն մի կենդանի իր անհրաժեշտ պիտոյից համապատասխանող դրածարաններ ընդունած է բնութենէն : Էւ բնագէտները կը շուարին կը մնան երբ վայրենիներուն ըղեղին կշիռը լուսաւորեալ մարդուն ըղեղին հաւասար և իրենց բնախօսական օրէնքին հակառակ կը դառնան : Դժուարութիւնը կը վերնայ երբ վայրենին իր ըղեղն հետ կը կրթուի, և երբ այս ըղեղը կ'սկսի քաղաքակրթութեան պահանջումներուն համապատասխանել իր կրած փոփոխութեան և չէ թէ Ֆիդիդական քանակութեան շնորհիւ մարդկային մտքի ամեն դուրծողութիւնները կատարելու ընդունակութիւն ստանալով :

Ժիրարտէնեան ըղեղ մը չունենալս յայտնէին եւթ ըղեղային շեղումիս վերջ կը տամ և կ'ըսեմ. Եթէ նոր գաղափարներ երկնելու յատկութիւնը չունիմ, ուղիղ գաղափարներ գտնելու և յայտնելու և ծուռ գաղափարները դատապարտելու նուիրական պարտքը կ'զգամ, խոստովանելով թէ անշուշտ ես ալ կրնամ սխալիլ և պատրաստ ըլլալով սխալս ճանչելու և ուղղելու, եթէ օրինաւորապէս ինձ ցոյց արուի այն : Մարդս իր մի սխալը կամ պակասութիւնը ճանչելովը դիցազնութեան ծիլ մը կրելը հաստատած կ'ըլլայ† :

* L'humanité doit toutes ses lumières à quatre génies de l'antiquité, commentés par quatre mille habilleurs de pensées.
BACON.

† Dans toute faute reconnue il y a un germe d'héroïsme.
DANIEL STERN.

Պարտաւորութիւնս այսպէս հաստատելէն ետք կը բռնեմ վերստին մամուլին նկատմամբ ընդհատուած դադափարներու թելը, և կ'ըսեմ թէ հայն ալ չէ թէ մէկ այլ շատ պատճառներ ունի վայ կարգաւոր հայ մամուլին վրայ :

Այս մասին կարծիքներս և տպաւորութիւններս ուրիշ նամակի մը մէջ քեզ յայտնելու յառաջադրութեամբ վերջ կը տամ ներկայ զրոյս՝ զէթ երեակայութեամբս ձեռքդ ուժգնակի թոթուէն ետք :

Բերա, 26 մայիս 1881 :

ԳՐ. ՉԻԼԻՆԿԻՆԵԱՆ

ԻՄ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ*

Բ

Երբ զգում եմ արդէն, որ իմ գրածը ձեզ հաճելի է երևում, երբ իմանում եմ, որ խօսիլս ձեզ հետաքրքրում է՝ պէտք է ուրեմն որ ես շարունակեմ իմ նամակները : Բայց մի կարծեք, խնդրեմ, թէ ես նորից կրկնելու եմ այս տեղ իմ երկար և գուցէ շատ բան պարունակող առաջաբան-նամակի խօսքերը : Թէպէտ մեր հասարակական կեանքի մէջ պատահող իրողութիւնների վրայ հիմնուած դատողութեան մի շարք էր այն, սակայն կարելի է որ ամբողջապէս հասկանալի չէր «Արևելեան Մամուլին» հեռուոր պատուելի ընթերցողներին՝ բազմաթիւ ակնարկների ու այլ և այլ խորհրդածութեան պատճառով : Իսկ զալով ընդհանուր նկատողութիւններին՝ անշուշտ ամեն տեղ և իւրաքանչիւր հայ ընթերցողին հասկանալի պիտի լինին, որովհետեւ հայ հասարակական ու ազգային կեանքը՝ իր աղեղ կամ գեղեցիկ կերպարանքով, զրեթէ նոյն վիճակի մէջ է, ինչպէս մեզ մօտ, նոյնպէս և ձեզ մօտ, սիրելի ընթերցող : Հետևաբար և մի յանցանք չէր լինի իմ կողմից, եթէ ես մի երկու նամակիս մէջ ընդհանուր նկատողութիւններ զրեւելով

* Տե՛ս «Գրաստան» ահաբէլը, էրէ՛ս 287 :

յառաջաբանէի՝ յիշեցնելով ձեզ մտաւորապէս երջանիկ հայ մարդկանց այն քաղցրախօս դասը, որ միշտ լուրջ յառաջաբաններով է զբաղուած

Բայց իրաւ, ո՛րչափ բաղդաւոր ու առաջադէմ կը լինէր հայ հասարակութիւնը, հայ ժողովուրդը՝ եթէ յառաջաբանների և առհասարակ գրուածների, վիճաբանութեան, խօսակցութեան մէջ ընդհանուր նկատողութիւններ, դեղեցիկ ճշմարտութիւններ, աղնիւ դադափառներ և բարոյական ու առաքինի այլ և այլ սկզբունքներ քարոզողները՝ իրանք էլ իրանց գործունէութեամբ, եթէ ոչ բոլորովին, դո՛նէ մասամբ ցոյց տային իրանց քարոզածը և հետևարար կենդանի օրինակ դառնային ուրիշներին։ Այլապէս այդպիսի ձրի ազնւութեան քարոզ կարելաւ խաբէութեան ու ռեկլամի նշան է։ Եւ վսեմ մտքերը, քաղաքակիրթ սկզբունքները մեր ամենփաօրհնեալ բերանից բլխած՝ մանանեխի հատի չափ նշանակութիւն չունենալով, աննշան խօսքեր և հանրահռչակ հեղինակի ասելով՝ «բառեր, բառեր և դարձեալ բառեր» կը լինին։

Հարկ չկայ օրինակներ ու փաստեր առաջ բերել, պարզել և ապացուցել իմ ասածը, որ ոչ ոքի համար կարծեմ մտածէ։ Միայն պէտք է աւելացընել, որ հայ հասարակութեան իրական ու գործնական կեանքի մէջ անդամ, էլ չեմ ասում զրականական առաւելորդում, մինչև այսօր պօէտ-բանաստեղծի, հրապարակախօս-բանասիրի և հասարակական գործիչ մարդու գերերը զժաղդաբար կարծես միմեանցից տարբերութիւն չունենան։ Երեքն էլ ասում քարոզում են այն, ինչ որ չը ցոյց տուին և չեն ցոյց տալիս իրանց գործունէութեամբ հասարակական ասպարիզի և ոչ մի անկիւնի մէջ։ Առաջինի՝ այսինքն պօէտ-բանաստեղծի փայլուն երևակայութեանը պիտի ներել անշուշտ, որ մարդկային հոգու հրաշալի զոյացումներին նիւթ տալու համար՝ պայծառ աստղեր իջեցընէ կապոյտ երկնքից։ Իսկ երկրորդին և երրորդին պիտի պատժել մատնացոյց անելով իրանց քարոզած մարդկութեան վսեմ սկզբունքների և հասարակաշահ աղնիւ դադափառների վրայ, որոնց անհաւատարիմ ու անհետևող վարդապետ գտնուեցան նոյն իսկ իրանք քարոզիչները իրանց ամեն տեսակ վարմունքով։ Ի դուր չէր ասում հինգերորդ դարու մեր ընտիր մատենագիր Եզնիկ Աղոբացին իր դեղեցիկ «Խրատների» մէջ՝ թէ . . . «Բերանք մեր հոտեալ են . . . և լեզուք մեր ընդարմացեալ՝ ի սաղմոսերդութենէ և զոր Աստուած

խնդրէ զայն ոչ ունիմք՝ զսէր և զխոնարհութիւն . շրթամբք սիրեմք
զԱստուած , և 'ի զուր աշխատիմք . . . » Հազար չորս հարիւր
սարուց յետոյ նոյն միտքը ժամանակիս ոճով կրկնում է մեր ան-
մահ Միքայէլ Նալբանդեանը ասելով՝

. . . « Ես այդ ամենը անում եմ բերնով ,

« Կեցցէ՛ սուրբ Մեսրոբ , որ մեզ գիր տուեց .

« Հողեր եմ վարում հեռուից խօսքով .

« Հրացան իմ պէսը կուրծքին երբ սեղմեց . . . »

Սակայն բաւական է : Մենք երբէք չենք կարող վերջացնել մեր
իրաւացի բողոքը հասարակական զեղծումներէ դէմ , որոնք՝ ասես
թէ , նորից կրկնվում լինին : Մեր այս արդարացի պահանջին ա-
մեն մի ազնիւ խղճմունք իրաւունք կը տայ , որ զրաժ կամ խօսած
բարձր քարոզների գոնէ քառօրոյ մասը իրօք էլ ցոյց տանք մեր
դործունէութեան մէջ : Խօսքս 'ի հարկէ կարելիին վրայ է : Բայց
վերջապէս բաւական է , առ այժմ թողնենք այս : Անցնինք հիմայ
ուրիշ բաներին և տեսնենք , թէ առաջին նամակիցս յետոյ ուշա-
դրութեան արժանի ինչ երևոյթներ են պատահել Ռուսահայտակ
Հայոց կեանքի նեղ հորիզոնի վրայ : Սակայն գիտէք 'ի հարկէ ,
որ ես թղթակից-ժամանակագրի (correspondant-chroniqueur)
խիստ պաշտօնը չեմ յանձն առել , այլ աւելի մի պարզ դիտող-
քննչի մեզ զբաղեցնող այլ և այլ դործերի ու անցքերի և մանա-
ւանդ , ինչպէս առաջին նամակիս մէջ էլ յիշեցի , իրաւացի փաս-
տերի վրայ հիմնուած սեպհական տպաւորութիւններիս պատմողի . . .

*

* *

Վրաստան աշխարհի մեռած մայրաքաղաք Թիֆլիսի մէջ տարուայ
չորս եղանակները թէև այնպէս կանոնաւոր չեն , բայց այս տարի
պատահմամբ ամբողջ դարուն ունեցանք , իսկ ամառուայ սկիզբն էլ
բաւականին զով : Եւ չնայելով տապ ու երաշտ օրերի բացակայ լի-
նելուն՝ ամառը իր ցամաքիչ ներգործութիւնը դարձեալ ունեցաւ
այս տեղ — « Փորձ » ազգային և գրականական հանդէսի զաղարկումը զգա-
ցնելով իր ընթերցողներին : Պ. Արզար Յովհաննիսեանը՝ իր ամառ-
դրի մայիս-յունիս ամիսների համարները միասին մի տետրակի մէջ
հրատարակելով , հետեւեալ ծանուցումը արաւ՝

« Մենք ստիպուած ենք դադարեցնել « Փորձի » հրատարակու-
թիւնը . նիւթական միջոցները (1776ից սկսած մինչև այսօր մօտ

տասնուչորս հազար ռուբլ (!) փնաս ենք կրել) * թոյլ չեն տալիս շարունակել այս գործը, որ այնքան սիրելի էր մեզ : Եթէ «Փորձը» պահանջ է դարձել ընթերցող հասարակութեան համար, եթէ նպաստում է մեր բարոյական վերածնութեան գործին, թող մեր հասարակութեան յառաջագէտ ներկայացուցիչները (?) գտնեն այն միջոցները, որոնցով հնարաւոր լինի շարունակել այս ամազգրի հրատարակութիւնը : մենք մեր կողմից սիրով կը շարունակենք խմբագրի ծանր պաշտօնը : Աչքի առաջ ունենալով այն դժուարութիւնները, որոնց հանդիպել ենք «Փորձ» եռամսեայ հանդէսը ամսագիր դարձնելու — մենք հրատարակութեան իրաւունքը վերապահելու համար, ափսոսանքով փոխարինելով : Այս համարով վերջանում է հինգերորդ շրջանի վեցամսեակը : »

Ուրեմն, ինչպէս տեսնում էք, «Փորձը» ընդամենը չորս ու կէս տարի գոյութիւն ունեցաւ՝ եռամսեայ հանդէսը ամսագրի փոխուելով, իսկ այժմ ամսագիրն էլ փոփոխ հրատարակութեան : Հետեւաբար Պ. Աբգ. Յովհաննիսեանի հանդէսը կատարելապէս չէ դադարում, այլ ենթարկվում է այն փոփոխութեան, որով վարակուած են քաղաքիս մի քանի լրագիրները՝ օրինակ Թէֆլէսի Աւագրէի և Օթչէր ռուս օրաթերթերը, որոնք այժմ «Փորձի» հետ միասին տարեթերթ պիտի կոչուին, որովհետեւ, ինչպէս վերեւ լսեցինք, հրատարակութեան իրաւունքը վերապահելու համար ամեն տարի մի համար պիտի հրատարակեն : Այս տարօրինակ երևոյթը մի կողմից այս տեղի հասարակութեան անտարբեր վարմունքն է ցոյց տալիս դէպի պարբերական դրականութիւնն առ հասարակ, իսկ միւս կողմից հանդիպող դժուարութիւնները մի որ և է անկախ, ազատ հրատարակութեան իրաւունքը ձեռք բերելու վարչութիւնից և այլն : Ինչ և է, փոքր ինչ խօսինք «Փորձ» հանդիսի մասին ընդհանրապէս :

Մարդաբէական շնորհք ունենալու մեծամտութիւնից բոլորովին հեռու լինելով՝ չեմ կարող չփշել այս տեղ, որ երեք տարի ա-

* Չարադպանն նշանաւ ամենաին անպէղի չէ այդպիսի մեծ և հեշտ արքայատանու մի գումարի մաս, քանի որ յայտնի չէինք և իմաստը չէինք դնենալը ամսագրի վերաբերմամբ : Գրեցե Պ. Յովհաննիսեանը իր գրասենեակի մէջ անգամաւ մնացած բազմաթիւ արքայականութիւններէ քողով արտաւերցուեալ իր անյնական բռնիքը ալիս արեւն ունեցած է, այդ էլ չէ ցիւրէն : Պէտք է որ ասին, այլապէս անհասկանալի է :

ռաջ, երբ եռամսեայ «Փորձը» դեռ երկու տարեկան նորընծայ էր՝ «Հայոց Մամուլ» զբոյնկիս մէջ գրեցի ես այն, ինչ որ անցեալի վրայ հիմնուած մի կարծիք էր։ Յայտնած կարծիքս թէև հաճելի չէր կարող լինել — ում որ չպիտի լինէր, սակայն ժամանակիս ընթացքը իրօք ասպարոցից, թէ անյեալը միշտ 'ի նկատի պիտի առնուի . . . : Թոյլ տուէք ինձ, խնդրեմ, մի քանի սող քաղուածօրէն ընդօրինակել այս տեղ, որովհետև այսօրուայ խօսածս շատ աննշան տարբերութիւն կ'ունենայ երեք տարի առաջ գրածիցս։ Ահա թէ ինչ էի ասում 1878ին՝

. . . «Երկու տարի է որ հրատարակվում է «Փորձ» ազգային և գրականական հանդէսը։ Պ. Աբղ. Յովհաննիսեանը մի այնպիսի համեստ վերնադիր է տուել իր եռամսացրին, որ եթէ ցանկալի յաջողութիւնը չունենայ՝ խմբագիրը կ'արդարանայ ասելով, թէ այդ դեռ ևս իր առաջին փորձն էր։ Բայց ինչո՞ւ նորից փորձեր անել, երբ կարելի է օգուտ քաղել մեր երեսուն տարուայ մամուլի արդէն արած սխալներից ու փորձերից։»

Իսկ Ռուսահայաստակ Հայոց երեսուն տարուայ ազգային մամուլի մասին խօսուեցաւ զբոյնկիս մէջ, որ մեր սպարբերական գրականութեան առաջնորդները լիովին հասկացան ընթերցող հայ հասարակութեան, եթէ կարելի է այսպէս ասել, հոգեբանական տրամադրութիւնը և իսկական պահանջը լրացրած թեան բերմամբ։ Եւ մեծ մասամբ ամեն տեսակ բիւզանդականութեամբ լցնելով իրանց թերթերը՝ չգիտցան նոքա խելացի կերպով պատշաճ աեղ և առաւելութիւն տալ ազգային հասարակական կեանքին, սրով միայն կարելի էր և է հետաքրքրել ու դրդել իսկ ղէպի ընթերցասիրութիւն հարաւարեւելեան թուլամորթ բնաորութիւնները։ Սակայն շարունակենք մեր քաղուածը։

«Մենք գիտենալով մեր մամուլի անյեալը, մենք ծանօթ լինելով մեր ընթերցող հասարակութեան էական պահանջներին՝ ոչ Թ. Վէսթֆէլի կրիտիկոսի նման յափշտակուելով կ'ստենք, թէ «Փորձը» Հայերիս համար մի այնպիսի օրգան է, ինչպէս (*Revue des deux Mondes*) ֆրանսիացիների ու Վէսթֆէլի Եւրօպէ Ռուսների համար և ոչ էլ Պ. Գրիգոր Արծրունու պէս յուսահատուելով կը յայտնենք այն միտքը, թէ «Փորձը» ոչ հանդէս է (*revue*) և ոչ միջնա անդամ ընթերցանութեան հասարակութեան։ Չափազանցութիւնները առհասարակ լաւ չեն։ Ես կարծում եմ, որ Պ. Յովհան-

նիսեանը մինչև այժմ փորձում է հայ ընթերցողներին հարկաւոր ,
անհրաժեշտ այդ երկու բաժանումները յարմարցնելով իրագործել :
Ուզում եմ ասել , որ «Փորձը» թէ՛ ընթերցանութեան հաւաքածու
և թէ՛ հասարակական խնդիրների մասին տեսութիւն անող հրատա-
րակութիւն կամենում է լինիլ : Նորա լայն , մեծ ծրագիրը աշխա-
րայ ցոյց են տալիս մեզ այդ նպատակայարմար ցանկութիւնը . . .
«Փորձի» ընթերցողը կ'ուզենար տեսնել և ուրախութեամբ կարդալ
մանաւանդ տեսութիւններ ժամանակակից հասարակական հարցերին
վերաբերեալ : Բայց , աւա՜ղ , ընդհանրապէս նա քիչ է զբաղւում
այդ բանով : Այս է գլխաւոր պատճառը , որ Պ. Յովհաննիսեանի
հանդէսը՝ չնայելով իր արտաքին զեղեցկութեանն ու հաստութեանը ,
. . . չէ խօսեցնում իր մասին , շարժումն չէ գործում և ոչ այն-
պիսի տպաւորութիւն ու ոչ էլ այնպիսի ներգործութիւն է ունե-
նում ընթերցողի վրայ , ինչպէս «Հիւսիսափայլը» իր ժամանակին ,
երբ ամեն մարդ անհամբեր հետաքրքրութեամբ սպասում էր նորա
խրաքանչիւր տետրակի երևալուն . . . : Փոխանակ Հայաստան աշ-
խարհի հին պատմական կեանքի մասին ճառելու , որ շատ անգամ
նիւթ է եղած թէ՛ մեր և թէ՛ օտար զրականութեան մէջ՝ աւելի
օգտաւէտ կը լինէր ցոյց տալ , թէ ի՞նչ է պատահել այս վերջին
երկու դարերում . . . : Բաց 'ի սորանից Պ. Խմբագիրը , որպէս
տօքսոն քաղաքա-տնտեսական գիտութեան՝ անշուշտ առանձին ու-
շագրութիւն պիտի դարձնէ մեր խեղճ , հարստահարեալ ժողովրդի
տնտեսական վիճակի նկարագրութեանը , պիտի աշխատէ ցոյց տալ
նորա ցաւալի դրութեան պատճառները և բարոքելու միջոցները ,
մի խօսքով պիտի հետեւէ ժամանակակից կեանքին : Ահա այդ ժա-
մանակ «Փորձը» կը լինի թէ՛ հանդէս հասարակական հարցերի և
թէ՛ ընթերցանութեան հաւաքածու : Բայց , ինչպէս ասեցի , դեռ
միայն երկու տարի է , որ «Փորձը» գոյութիւն ունի : Երեւի կա-
րելի է յուսալ , որ նորա խմբագիրը՝ ինչպէս որ իրագործել է հայ
լրագրութեան մէջ չընդունուած մի նորութիւն — աշխատակիցների
վճարումն — որով ապահովում է իր «Փորձը» ամեն տեսակ համ-
բախներից ու իմաստակներից , այնպէս էլ կ'աշխատէ յաջողցնել ,
որ իր հանդէսը ծանր , կշիռ ունեցող օրգան հանդիսանայ . . . : *

* Տէ՛ս «Հայոց Մամուլը Ռուսաստանում և Արշակունի մէջ» գրքից ,
1878, Թիֆլիս :

Այսպէս ուրեմն զբքոյկիս միջից քաղելով այս տողերը, որպէս կարծիք և ցանկութիւն երեք տարի, ասում եմ, առաջ յայտնած «Փորձի» ընդհանուր ուղղութեան ու բովանդակութեան մասին՝ այսօր էլ զրեթէ նոյնութեամբ վերաբերելի է յիշեալ ամսագրին, վասն զի այնուհետև ոչինչ փոփոխութիւն չունեցաւ նա։ Միայն պէտք է վկայել, որ «Փորձի» ընթերցողները, այո՛, զրականական մի ժողովածու ունեցան ամեն ամիս, փոխանակ երեք ամիսը մի անգամ, ինչպէս առաջ։ Ուրեմն Թիֆլիսի միակ հայ ամսագիրը՝ այնքան էլ գլխացաւ չտալով իրան «մեր բարոյական վերածնութեան գործին»^{*} նպաստելու՝ համար, իր ծրագրի երկու կարևոր բաժանումներից մէկը միայն իրագործեց, մանաւանդ թարգմանական յօդուածներով։ Իսկ այս բանը քիչ չէ, եթէ աչքի առջև ունենանք այն անհամ, փչացած ճաշակը, որ առաւելութիւն ունի մեր սլարբերական դրականութեան ասպարիզում առհասարակ։

Տեղիս «Մշակ» և «Մեղու Հայաստանի» լրագիրներն էլ ցատելով «Փորձի» դադարման վրայ, նոյն կարծիքը յայտնեցին իրանց յատուկ այլ և այլ ոճով։ Ահա ասիկ և նրանց խօսքերը քաղուածօրէն, որ այս անգամ պատահամբ համաձայն իրարու հետ (պատահամբ, վասն զի երբեք համաձայն չեն) զրեթէ նոյնը կրկնեցին։ . . . «Այդ հանգէսը ոչ կենդանի ուղղութիւն»^{**} ունեցող էր, ոչ էլ թեթև (?) ընթերցանութեան հաւաքածու էր, ոչ էլ մասնագիտական ամսագիր էր. նա մի ժողովածու էր միմեանց մէջ անկապ յօդուածներից, կատարելապէս զուրկ ժամանակակից հետաքրքրութեան։ Բայց և այնպէս, իր գոյութեան չորս ու կէս տարուայ ընթացքում, բացի նազարեանցի դէմ յօդուածից»^{***} և կղե-

* Այդ խօսքերը թե՛ հասկանում էն, բռն գրականական հոգով։

** Ուղղութիւն խօսքը արտաւելապէս ընկերային, հասարակային ոգու նկատմամբ էն գործածում մեղանում, իսկ ինչ գրութեան գրականական նշանակամբ։

*** Այո՛, Պ. Աբգ. Յովհաննիսեանը ինչև որեւէ իր ամսագրի հրատարակում արտաքին աշխարհից հետեւում ու գերեզմանափոր Ադ. Երեցեանին «Փորձի» մի իսկ համարների մէջ ոչ միայն անարդարել, այլ և հերքել Պրեզիտ Սրբեփանոս Նազարեանցի բոլոր արժանաւոր յարկութիւնները, «բռնցից» Երեցեանի ասելով, և ոչ մէկը ունէր հանգուցելու։ Այս յանգիստութեան մի ինքու պարտաւորանք էր Պ. Սեփար Հաղապետեանը՝ պարագրելով Մոս-

բականութիւն պաշտպանող մի այլ յօդուածից, «Փորձի» ուղղութիւնը անփնաս մի ուղղութիւն էր և նա կարող էր իր գոյութեամբ նպաստել ժողովրդի մէջ ընթերցասիրութեան տարածմանը . . . (Մշակ» N° 123) : Այս խօսքերին «Մեղուն» (N° 134) աւելացնում է . . . «Նա ասպարէզ էր, ուր մեր հայ դրականութեան մշակները . . . տալիս էին հասարակութեանը մի ժողովածու ընթերցանելի յօդուածների զանազան բովանդակութեամբ . . . Նա, այսինքն «Փորձը», իսկապէս ուղղութիւն չը ցոյց տուեց, չունէր ամսական ոչ աղղային և ոչ էլ քաղաքական տեսութիւն, որ անհրաժեշտ էր նորան : Որքան աղղային առօրեայ լիք քաղաքական, լիք ուսումնարանական, լիք կրօնական հարցեր զարթում էին մեր մամուլի մէջ և «Փորձը» կամ երբեմն թեթիւ կերպով անցնում էր այդ հարցերի մասին և կամ աւելի լռում էր : Մենք կարծում ենք, որ այս հանգամանքը մեծ ազդեցութիւն ունէր նորա սակաւ տարածուելուն : »

Քաղաքիս ուսւ լրացիր Օքսֆըրդ, որ իրաւունքը վերապահելու համար մի N^o լոյս ընծայեց «Փորձի» դադարման միջոցին, նոյն ընդհանուր կարծիքին մասնակից եղաւ, որպէս օտար, անկողմնապահ մի բերան : Ահաւասիկ և նորա խօսքերը՝ «Հայկական մամուլը մի զգալի կորուստ ունեցաւ՝ թաղելով նորերս հայ դրականութեան պարբերական լրագոյն հրատարակութիւններից մէկը : Հրատարա-

կէսէ մէկ «Հրապարակաւ» յայն» վերնագրով գրեւէ : Հեղինակը ցոյց տալով Նազարեանցի լաւ և վատ կողմերը՝ իրաւամբ պաշտպան է հանդիսանում երախտագիտութեան արժանի հայ մարդու, որի նշանաւոր աւանգիւր «Հիւսիսափայլի» հարուստները, ինչպէս երևում է, մինչև այժմ չեն կորցրել իրանց զբոս-թիւնը երգողական հախառնութիւնների մէջ : Միայն ցանկալի էր, որ Պ. Շահազիզեանը իր սորոսար գրեւէ երկար ու խելժ պաշտպանական մէջ գոհաբերութեամբ շարէր և այն փոխառները, որոնց ընթերցանել է Պ. Երեմեանը զանազան գրեւէից : Այսպիսի հատկատարութեամբ աւելի ևս կը համոզուէր ընթերցողը փաստերով վաւերացեալ իսկութեան մէջ, որի յետադիմութիւն մեզի սովորական բան է եղած մահաւանդուների համար : Ինչ և է, դժուար է հաջանալ, թէ ինչ նպատակ ունին մարդիկ, երբ որդեշու էն ոչ թէ փնտրատել (որ գեղեցիկ բան է), այլ արաւելապէս նսեմացնել ազգային կեանքին մէջ ճշտութեամբ ու նշանաւոր հանդիսացող անձանց անէն յիշարարը . . . :

կիչք յայտնեց, որ մեծ փնաս արաւ՝ ծախսելով մօտ 14,000 ռուբլի
 ր սեպհական փողերից ամսագրի վրայ . . . : Մեզ զարմացնում
 է այդպիսի մի ահադին փնասը . . . : «Փորձի» անյաջող վիճակի
 արմատական պատճառներից մէկն էլ այն էր, որ նորա յօդուած
 ներք . . . հնադիսական բնաւորութիւն ունէին . . . :»

Ինչպէս տեսնում էք «Փորձ» ամսագրի ընդհանուր ուղղութեան
 ու բովանդակութեան մասին ամենքն էլ նոյն ընդհանուր տարածուած
 կարծիքը յայտնեցին : Ես դիտմամբ առաջ բերի զանազան բնաւո-
 րութիւն, տարբեր հասկացողութիւն, հակառակ համոզումն ունե-
 ցող անձանց խօսքերը, որպէս զի աւելի ևս ապացուցեմ ասած իս
 ճշգրտութիւնը :

Հարկաւ դժուար չէ հասկանալ, որ «Փորձի» զաղարման առ-
 թիւ մի երկու խօսք ասելով՝ ես նպատակ չունեցայ այս տեղ ման-
 րամաս քննութիւն անել նորա մէջ պարունակուող այլ և այլ, դէպ
 ու անդէպ հրատարակուած բաղմամբիւ յօդուածների մասին, որոնց
 ցանկը ամսագրի վերջին տետրակին կից՝ ցոյց է տալիս ընթեր-
 ցողին հանդիսին չէրս ու կէս ամեայ գործունէութեան արդասի-
 քը : Ինչ որ վերեւ խօսուեցաւ — կրկնենք մեր ասածը — «Փոր-
 ւի» ընդհանուր ուղղութեան ու բովանդակութեան մասին էր, ո-
 րով երևում է թէ ժր աստիճանի ակլեցութիւն կարողացաւ նա
 ունենալ իր գործունէութեամբ մեր հասարակութեան մէջ : Բայց
 թէ ինչ օգուտ առեց — այդ արդէն մասամբ կարելի է գուշակել,
 եթէ 'ի նկատի առնենք առհասարակ ընթերցանութեան միջակ ժո-
 ղովածունների տուածը :

Լուր տարածուեցաւ, որ Աբգ. Յովհաննիսեանը՝ ցանկանալով
 նորից շարունակել իր հրատարակութիւնը, (ծանուցման միջեց էլ
 հասկանալի էր) իբրեւ թէ պայման է առաջարկում իր բաժանորդ-
 ներին (չդիտեմ հինգ, թէ տասը տարուայ) բաժանորդագիրը կան-
 խիկ վճարելու : Մեզ յայտնի չէ, թէ ուրբան էր «Փորձի» բա-
 ժանորդների թիւը, որոնց կանխիկ վճարով կարելի լինէր ապա-
 հովել նորա հրատարակումն նոյնչափ ժամանակ, բայց և այնպէս
 համանման մի պայման տարօրինակ բան էր, որ՝ ինչպէս երևում
 է, յաջողութիւն էլ չգտաւ : Ի դուր «Փորձի» խմբագրութիւնը իր
 ծանուցման մէջ pro forma դիմեց մեր հասարակութեան «յառա-
 ջդէմ ներկայացուցիչներին», քանի որ յայտնի է, թէ տեղիս
 հայ աղդային ու հասարակական գրեթէ բոլոր գործերը, պաշտօն-

ները նոյն խմբագրութեան և իր համամիտներն ու բարեկամների ձեռքն են : Հետևաբար իրանք են մեր հասարակութեան զօրաւոր ներկայացուցիչները , մի կողմ թողնենք « յառաջագէմ » վիճելի ածականը : Ասածիս ապացոյց կարող է լինիլ հաստատ աղբիւրից (մեր լրագրապետների աղբիւրներից կը կարծէք) , լսածս , որ եկող 1882ին նորից պիտի երևայ « Փորձը »՝ անշուշտ նիւթական նոյն պայմանների մէջ դանդաղելով : Բարեմաղթենք մենք ևս ուրիշ մաղթողների հետ այս յարութեանը և ցանկանանք , որ « Փորձը » , ժամանակաւոր քնից արթնայած , հասկանայ անցեալի սխալները , իր պակասութիւնները և փորձ լինելուց յետոյ՝ մէկի ասածի նման , վերջապէս դորձ դառնայ : Թող չմոռանայ , որ Ռուսահայոց պարբերական զրականութեան մէջ ինքը զրեթէ միակ հանգիստ էր , ուստի իրաւունք և պատճառ ունին մերոնք աւելի պահանջելու , որովհետեւ կարող է տալ , եթէ միայն կամենայ . . . բոլոր միջոցները իրան քաջ յայտնի են : — Առ այժմ այսչափ միայն . . .

*
* *

Եկող նոր տարին յիշելով՝ ակամայ մտաբերեցի և այն շրջող լուրը , իբրեւ թէ քաղաքիս մէջ կաղանդը մեզ պիտի շնորհաւորէ մի նոր հայ լրագիր « Խարիսխ » անունով : Դուք զիտէք անշուշտ որ մենք « Փարոս » ունինք , թէեւ բաւական հեռու և հակառակ կողմը : Հարկաւ պէտք է որ խարիսխ էլ ունենանք , որպէս զի ազգային զանազան ալէկոծումից յետոյ՝ բաղձալի նաւահանգիստը հասնելով , խարիսխ ձգեն մեր նաւապետները : Բայց արդեօք ծովակալութեան արհեստին վերջապէս հմտացան սօքա . խնդիրը այս է , տեսնենք . . . :

*
* *

Հայ ժողովրդի այսպիսի վատաւողջ ժամանակ , անկասկած ուրախալի երևոյթ պիտի համարել Երևան քաղաքի մէջ հրատարակող « Առողջապահական թերթ » ամսադիրը բժիշկ Նեան Տիգրանեանցի խմբագրութեամբ : « Թերթի » առաջին տետրը (յուլիս) , որ նորերս լոյս տեսաւ և ահաւասիկ ձեռքիս է , իր յաջող բովանդակութեամբ աշխարայ հաւկացնում է ընթերցողին , թէ հրատարակիչը նպատակ ունի ընդհանուր առողջապահական դաղափառներ տարածելու ժողովրդի մէջ : Այս պատճառով « Նուէր ազգին » հան-

դէսը այնպիսի մի պարզ ոճ և դիւրահաս լեզու է դործածում, որ քիչ գրադէտն անգամ կ'ըմբռնէ : Մեր բաղմաթիւ հայ բժիշկները*, որոց կոչումը ազդիս միայն մարմնական բժշկութեան մէջ չը պիտի կայանայ, այլ և ուրիշ շատ ցաւեր դարմանելու՝ ամեն կերպ պարտաւոր են յօգտարակամ սիրով օգնելու այս նորածին «Թերթին» : «Մշակը»՝ որ բժիշկ չէ, այլ երբեմն երբեմն տէր լուսաւոր վայրկեանների, շատ լըջօրէն շնորհաւորում է մասնագէտ խմբագրին ասելով . . . «Միայն այնպիսի դործ կարող է յաջողուիլ մեզանից իւրաքանչիւրին, որին մենք հմուտ ենք, որ մեր ոյժից բարձր չէ, որ մեր սովորածի (ուզում է ասել ուսման) շրջանից դուրս չէ» . . . : Այս արդարացի ու ճշմարիտ միտքը, որ ամեն մի ազնիւ, խղճաւոր բանասէր մարդու նշանաբանը պիտի լինի, առաջին նամակիս մէջ ապացոյցներով հանդերձ բաւական տեղ ունէր բռնած : Սակայն վերև ասածիս պէս մեր դրած կամ խօսած քարոզների, դեղեցիկ դաղափարների քառորդն անգամ զժբաղդաբար չենք ցոյց տալիս մեր վարմունքների մէջ, այլ միայն ասում ենք, կարծես լոկ ասելու համար . . . :

*
* *

Արդարև, բաւական խօսեցայ : Ժամանակ է այժմ, որ փակեմ նամակս՝ երկու նոր լուր հաղորդելով :

Ա. Անցեալ օրերում ուղևորուեցան Էջմիածին Գէորգեան ճեմարանի մէջ դասախօս լինելու պաշտօնով մի քանի հայ ուսուցիչներ, որոնք՝ արդէն այն տեղ եղածների հետ, մօտ տասներկու հոգուց բաղկացեալ համալսարանների և բարձրագոյն դպրոցների մէջ ուսեալ երիտասարդների խումբ կը գոյացնեն : Վեհափառ Վաթոզիկոսը՝ երևի կամենալով փափաքելի նպատակին հասցնել իր հիմնարկած և իր անունը կրող ճեմարանը, հրաւիրեց այդ պարոններին և բաւական մեծ մեծ ռոճիկներ նշանակեց : Օրինակ ռեկտորը (recteur) — Արշ. Նահապետեան — ստանում է տարեկան հինգ հազար ռուբլ : Աանխահաս կը լինէր խօսիլ այժմ, մի քանի պարոնների պէս, յօլուտ կամ 'ի վնաս Էջմիածնի ճեմարանի այս նոր փոփոխութեան : Բայց միայն ցանկալի է, որ ուսումնական ե-

* Մի քանի անուններ բժիշկ մասնագէտ-աշխարհայեցիների արդէն յայտարարած է «Թերթին» :

ըկոտասարդ դասախօսները ընկերական օգտաւէտ, տղատ մի շրջան կազմեն, իրանց զարգացմամբ ազդեն վանքական պատերի մէջ սեղ-
մուած մթնոլորտի վրայ և վերջապէս իրանց աշակերտներէից հայ
ժողովրդի համար մարդիկ պատրաստեն . . . : Այս մի բարի ցան-
կութիւն է, որ Փարիզի նամակներին մէջ էլ յայտնեցի՝ նոյն Ճե-
մարանի մասին խօսած ժամանակ : Ուրեմն յուսանք և սպասենք դար-
ձեալ ժամանակին, վասն զի «ժամանակն է ծնող ամեն բանի և
վարդապետ խոհեմութեան» . . . :

Բ. Սեպտեմբեր ամսի աշնային մեղմ օրերում Կովկասի մայրա-
քաղաքիս մէջ, փոխարքայի պալատում տեղի ունեցաւ ռուս հնա-
գէտների հինգերորդ ժողովը, ուր ոչ թէ «Երկրագնդիս զանազան
ծայրերից գիտնական մարդիկ» ներկայ եղան, ինչպէս որ կարծու-
մ են բան չտեսած մեր իմաստակաները, այլ և նոյն իսկ ուրիշ կարգի
ռուս մասնագէտ-պրօֆէսորներ շմանակեցեցին : Ինչ և է, այս ա-
ռաջին անգամն է, որ Թիֆլիսը ժամադիր տեղի եղաւ գիտնական
մի ժողովի, որով սաստիկ հետաքրքրուեց քաղաքիս բազմալեզու հա-
սարակութիւնը : Ժամանակաւոր հիւր-անդամ գրուեցան մօտ 800
հոգի, որոնցից հազիւ թէ ութսունը մեկնեւ կարողանային հնա-
գիտութեան ինչ լինելը : Միւսները լոկ հետաքրքրութեան ենթա-
կայ եղան : Վերոյիշեալ հնախօս և ինքնակոչ պատմագէտ Աղ,
Երիցեանը՝ որ գիտութեան այբն ու քէն հնախօսութեան մէջ է
կարծում, ուրախութիւնից ոտքի չէր կարողանում կանգնիլ . . . :
Բացի մի քանի ռուս նշանաւոր պրօֆէսորներից, որոնց թւում դուք,
իբրեւ հայ, կը նկատէիք մանաւանդ մեր հայրենակից Քերովսէ Պատ-
կանեանին և Մկրտիչ Էմինին՝ շատերին առանձին ուշադրութիւնը
իրաւամբ պաւում էր երևելի գիտնական գերմանացի Վիրխովը :
Սորան հրաւիրել էր ռուս հնագէտների doyen Կոմս Ուվարովը,
որ յիշեալ հռչակ գիտնականի մտերիմ ծանօթն է :

Ոչ տեղ, ոչ ժամանակ և ոչ փափաք ունիմ նկարագրելու այս
տեղ այս ժողովի նիստերի զբաղումները, սորա անգամների հնա-
գիտական արշաւները հին Վրաստանի զանազան կողմերում, ի պա-
տիւ ժողովի տուած խնձոյքները, արտասպանած ճառերը, բարեմաղ-
թութիւնները, թատրոնական խաղերը և այլն և այլն : Աւելացնենք
որ ներկայ ժողովը մի ինքնուրոյն լոյս չձառաւելով իր ժամագիր
բոեղ Կովկաս երկրի և Հայաստանի հնագիտական ու պատմական յի-
շատաւարանների վրայ՝ հեռաւոր հայ բնութեցողիս առանձին ուշա-

դրութիւնն էլ չափաի կարողանայ դրաւել: Իսկ եթէ անպատճառ հետաքրքիր էք, մի ուրիշ անգամ կարող եմ համառօտ կերպով պատմել (մանաւորապէս Հայերիս մասին խօսածները)՝ քաջ գիտե՛նալով որ հնադիտութեան վերաբերեալ բաները որչափ հնանան, այնչափ էլ աւելի հետաքրքիր կը լինին . . . :

Թիֆլիս, 1881 հոկտեմբեր :

ՅԱՐՈՑ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ*

Բ

Ճշմարտասիրութեան և ուղղախօհութեան միակ ճամբան այն է, որ մարդ, երբ քննադատութիւն կամ գիտողութիւն ընելու կ'եւնէ, ուղղակի իր կարծիքը յայտնէ, իր սխալ կամ ուղիղ գատածն որոշէ և անվիճար պահէ այն ամեն պայմաններն, որ ճշմարիտ քննադատի ազնուութեան և անկողմնակալութեան յայտարար նշաններն են: Իսկ այն որ սոյն ճամբէն կ'շեղի և գործը քննելու տեղ՝ կ'վիրաւորէ մարդուն անձնաւորութիւնն՝ անարժան է պատասխանի, վասն զի այդպիսի վիճաբանն արհամարհանք քան թէ օգուտ կարող է յառաջ բերել իր վիճաբանութեամբ: Ճիշտ այս տեսակ վիճաբանի կամ ընդգիմաբանի մը հանդիպած ենք հիմակ, որ ինքնին ասպարէզ ելած է Մասիի մէջ մեր անձնաւորութիւնը քան թէ գրուածքը քննադատելու համար:

Սակայն մենք զժբաղդօրէն ստիպուած ենք պատասխանել այս ընդգիմախօսին, բայց որպէս զի ցղց տանք, թէ որչափ ինք յանրաւի մեղանշած է մեր անձնաւորութեան դէմ, պիտի ջանանք դռնէ մեր կողմէն վիճաբանութիւնը պատշաճութեան շրջանակին մէջ պահել և չ'արտասանել բնաւ այնպիսի բառեր՝ զոր յանդիմանած է արտասանել մեր ընդգիմաբանն, անուանելով մեզ փառախօհութիւն:

* Տե՛ս «Եղործութիւն ամսագիր», էրէս 350:

շարժեալ, վերացական գրաբէր, աշխիւն և աշխատարարող և այլն և այլն : Վասն զի համոզուած ենք, որ այսպիսի բառեր թերեւս արտասանողի սրտին առժամայ հաճոյք ազգեն, բայց երբէք մեզի արատ մը չեն կարող բերել, և մանաւանդ տկարել ճշմարտութեան զօրութիւնը :

Արդ՝ նայինք ինչ է բուն վիճարանելի խնդիրը : Մեր ընթերցողներուն յայտնի է որ Աբև. Մամլայ սեպտեմբեր ամսադրին մէջ՝ դիտողութիւն մը հրատարակած էինք «Ազգային Պատրիարքարանի Հասարակ» վերնադրով : Ազգային թերթերէն ոմանք, ինչպէս և Ա. Պօլայ Մասիան արտատպեցին մեր յօդուածն, անշուշտ կարևորութիւն ընծայելով, և ասոր համար մեր շնորհակալեքը կ'այստենք : Մեր դիտողութիւնն ուղղորութեամբ կարգացողը նշմարած է անտարակոյս, որ յօդուածն ուղղակի Ազգային Պատրիարքարանի ուղղուած լինելով՝ եթէ պատասխանելու հարկ կար, այդ պատասխանատուն Պատրիարքարանը լինելու էր : Բայց կ'զարմանանք որ Պատրիարքարանի կողմէ կ'պատասխանէ մեզ Պ. Բ. Բ. Ա. Պօլայ Մասիի 3029 թիւին մէջ, թերևս ինք ի պաշտօնէ ստանձնելով Պատրիարքարանի և հայկական խնդիրը տնօրինող բոլոր քաղաքագէտներու փաստաբանութեան դերը :

Ազատ քննադատութեան ջերմ պաշտպան, թէ ուղղակի լինի այն թէ անուղղակի, մանաւանդ ակօրժ կ'զգանք երբ անոր մէջ ուղիղ դատողութիւն, զրական փաստեր և հանրական օգուտ կ'նշմարենք, բայց երբ կ'խճճուին մեր զրուածքն և անոր իսկական իմաստը կը թիւրեն, մեծ կ'լինի մեր վիշտն և կ'զղջանք, որ կ'խօսինք այնպիսի ժամանակ մը, որ շողքօրթութիւնը՝ քաղաքագիտութիւն կը համարուի, երազն ու զովեստն՝ իրականութիւն և Ազգը սնոտի յոյսերով խաբելն՝ աղղասիրութիւն : Իսկ ուղիղ բանի նկատմունք և ճշմարիտ դիտողներու վշտալի ձայնն ու կոչումներն՝ թշնամանք, աշխիւն և աշխատարարութիւն և վերացականութիւն :

Մեր այս արդար վիշտն ու սրտմտութիւնը յայտնելէ և կանխահաշակելէ ետեւ՝ թէ մենք մեր դիտողութեամբ բիւր անդամ աւելի կ'սիրենք մեր Պատրիարքարանն ու իր պատիւը քան թէ հին բիւզանդական ներքիններու դեր կատարող շողմարաններն, սկսինք մեր իրաւունքը պաշտպանել :

Մեր նախորդ յօդուածին մէջ երկարօրէն բացատրեր էինք թէ՛ ինչպէս Ազգային Պատրիարքարանն աշխատեալ Հայաստան և թերի

հայկական խնդիր ներկայած էր և յատկապէս յիշած էինք Արիւնիկան և Ռուսիոյ Պետութեան ներքեւ զանուոյ շայաստանի մասն ու Հայերը, խորին ցաւ յայտնելով Պատրիարքարանի այն տեղադրական և վիճակագրական սխալմանց վրայ, զոր անկլկացի Հիւպատոսները կ'ուղղեն և ակներեւ կ'ցուցնեն, որ Հայոց Պաշտօնատունը, չքսենք ի սպառ, անթերի մշակած չէ իր յարուցած կէտոյ Հայաստանի խնդիրն անդամ:

Սոյն գիտողութիւններն ըրած էինք՝ ի նկատի առնելով յիշարարական, տեղեկագրական և վիճակագրական տեղեկութիւններն, որ հրատարակուած էին յանուն Պատրիարքարանի:

Մեր ընդդիմաբանն՝ Պ. Բ. Քէչեան, մեր ըսածները հերքելութուն եռանդով ասպարէզ կ'իջնէ և զանոնք բոլորովին կ'հաստատէ:

Արիւնիկոյ նկատմամբ կ'ըսէ թէ՝ Պատրիարքարանի հոգածութեան առարկայ եղած է, որու վիճակագիրն իսկ կ'յանուի Ապոստոլ Տէրաբալէն մէջ, և թէ՝ իր աչքին առջեւ ունի Ս. Պատրիարքի պատրաստել առած ցուցակներն, որոնք տակաւին հրատարակուած չեն, և թէ՝ մեր պաշտօնաւոր Մկրտիչ Աթոռեկոսի հակազդային և փնտաւար ձեռնարկները դարմանելու կ'աշխատին և թէ Արիւնիկոյ ցաւերը տարբեր լինելով՝ տարբեր եղանակ բռնուած է այս մասին:

Մենք ըսած չենք բնաւ թէ՝ Արիւնիկան Պատրիարքարանի հոգածութեան առարկայ եղած չէ, այլ թէ՝ հայկական յարուստ խնդրոյ շարանակէն դուրս ձգուած է, ոչ իրրեւ Հայաստան. վասն զի երեսուցէտի վանքն ալ հոգածութեան առարկայ եղած է Պատրիարքարանին, բայց Հայաստանի խնդրէն դուրս է:

Մենք ըսած չենք թէ՝ Ապոստոլ Տէրաբալէն մէջ վիճակագրութիւն չկայ, վասն զի կրնայ ուրիշ տետրակներու մէջ եւ լինիլ, ինչպէս Վ. Լանկլուան երկար տարիներ առաջ արդէն մանրամասն հետազօտութեան առած է Արիւնիկան, այլ ըսած ենք թէ՝ իրր Հայաստանի ամբողջացուցիչ մաս նկատուած չէ Պատրիարքարանի պաշտօնական յիշարարականներէն և տեղեկագրականներէն մէջ և Վսեմ. Դուպար փաշայի Պատրիարքարանի կողմէ համբաւեալ կուսակալութեան շարանակէն դուրս մնացած է:

Մենք ըսած չենք թէ՝ Պատրիարքարան նոր պատրաստած ցուցակներ չունի, որոնք թէև հրատարակուած չեն, բայց՝ թերեւս յառակ արտօնութեամբ, Պ. Բ. Քէչեանի աչքն առջեւ են եղեր, և

չէինք կարող նաև ըսել, վասն զի ոչ մարդարէ ենք և ոչ գուշակ :
 Չէինք կարող նաև գուշակել թէ՛ մեր ընդդիմաբանն, մի քանի
 տարիէ ի վեր յուզուած հայկական խնդրոյն հետ, պիտի բերէ խառ-
 նէ Մկրտիչ Աթոռակոսի նոր խնդիրն, որպէս զի սոյն անխառն խառ-
 նուրդով մեր յարուցած բուն խնդիրը շփոթէ և իր անտրամաբա-
 նութենէ զգացած վիշաք սփոփելու համար պաշտպան կոչէ զմեզ
 Մկրտիչ Աթոռակոսին, որու հակադէպէն և զնախապէս յետադիմեցող
 հարմարէն համար Ազգ. Պատրիարքարանն այսօր հանդիսաւոր պա-
 տարադներով, պարտաւարական, իշխանական և խորհրդարանական ճա-
 ոախօսութիւններով ու ցոյցերով կ'փառաւորէ և Ա. Պապին Մատեն
 այս ամենն իր քաղաքացէս ու հաղորդակից օղակներն զրոյով կը
 հռչակէ :

Նոյնպէս կարելի չէր մեզ գուշակել թէ՛ այնպիսի ընդդիմաբանի
 մը պիտի հանդիպէինք, որ հերքելու գիտմամբ գրիչը շարժելու տ-
 անն՝ պիտի հաստատէր ընդ հակառակն թէ՛ արդարև Արևիկիան
 «Ազգային Պարբերագրանի Հայաստանէն» դուրս մնացած է և Գաբէր
 զաւեռն պատճառաւ է, որ Գաբէրոսիւն եղած է : Անշուշտ այն-
 պէս է, ըստ մեր սիրելի տրամաբանին, չըսենք ընդդիմաբանին,
 վասն զի երբ Հայաստան անգամատուի կամ անգամատեալ ըմբռ-
 նուի, ի հարկէ անդամներու ցաւերուն ալ տարբերութիւն կ'ըն-
 ծայուի. իսկ եթէ ամբողջ մարմինն ըմբռնուէր Հայաստան, եթէ
 ամօթ իսկ համարէին խոտովանիլ, դո՛նէ կ'զգային թէ՛ նոյն մար-
 մնոյն, նոյն ամբողջութեան մի անդամը վշտացած ժամանակ, ան-
 շուշտ միւսներն ալ կ'վշտանան և հետեւապէս շատ ընդհանուր կը
 լինէր և ոչ Գաբէր, ինչպէս որ կ'փաստարանէ Պ. Քէչեան՝ ան-
 դէտս Պատրիարքարանի սխալմունքն աւելի ևս հռչակելու համար :

Մենք գրած էինք թէ՛ Պատրիարքարանը պարտաւոր էր հայկա-
 խորհրդայն մէջ Ռուսիոյ Հայաստանի մասն ևս մտնանել և այս մտք
 պարզած էինք կարևոր պարագաներ, որոց ուրացութիւնն հայու-
 թիւնն ուրանալու չափ դատապարտելի յանցանք է որ և է ուրա-
 ցողի համար :

Մեր ընդդիմախօսն (որու զրաժները սոյն առաջարկին դէմ Մա-
 խի չորս ընդարձակ սխանակները կ'գրաւեն և ճապաղ ու հակասա-
 կան փաստաբանութեան տաղտուկն ունին) արևին քրտինք մանելով
 զանազան օտարոտի առարկութիւններու ու ենթադրութիւններու քաւ-
 ւիւն մէջ կ'ուզէ թողել բուն իրողութիւնն, որպէս զի կարող լինի :

հեռի ամեն հայրենասիրական զգացումէ և ազնուութենէ, վերացա-
կան անուն տալ մեզ և մեր անկեղծ առաջարկին: Այս նպատակաւ՝
ամեն միջոց ի գործ կ'դնէ մեր ընդգիմաբանը, թէ՛ կ'ընդունի, թէ՛
կ'մերժէ, թէ՛ կ'պաշտպանէ, թէ՛ կ'մեղադրէ:

Կ'ընդունի որ Ռուսիոյ Հայաստանի մասը կարօտութիւն ունի բա-
րենտրովումի, կ'ընդունի որ կառավարութեան կողմէ զեղծման և Գ.
Կ'րուին ժեր Աշգին Դեմ, բայց ապա կ'մերժէ իր ըսածներն և Պ.
Մարկոս Աղաբեգեանի (որ անշուշտ Ծէն Աւարայի հանդիսի խմբա-
գրէն տարբեր մարդ պիտի լինի) վկայութեան վրայ յենլով, ան-
հուն տարբերութիւն կ'գուշակէ Ռուսիոյ և Թուրքիոյ հայ ժողովրդ-
դեան մէջ: Ռուսիոյ մէջ Հայք կառավարութենէ կ'հարստահարուին,
կ'ըսէ, և ոչ թէ այլացեղ և այլակրօն ժողովրդէ, ինչպէս ի Տաճ-
կաստան, և այսպէս զարմանալի խտրութիւն կ'դնէ հասարակ հարս-
տահարութեան մէջ, այսինքն կառավարութեան հարստահարութիւնը
նախապատիւ կ'համարի այլացեղ և այլակրօն (Քուրդերու) հարս-
տահարութենէ, անշուշտ խառնաճեղք իբր թէ՛ Ռուսիոյ կառա-
վարութիւնն անցել է և որպէս թէ՛ քրիստոնեայ լինելով իր հարս-
տահարութիւնը նուազ դասապարտելի է այլակրօնի հարստահա-
րութենէ:

Մեր ընդգիմաբանը կ'ընդունի որ Ռուսիոյ կառավարութիւնը հայ
զաղթականութեան արգելք լինելով ի Հայաստան՝ Տաճկաստանէն
և Մալականներէն կ'լեցընէ Նարսի շրջակայքը կամ արդաւանդ Շի-
րակը: Բայց այդ օտար զաղթականութեան զաղանքը պաշտպա-
նելու և կառավարութեան ընթացքն արդարեւու համար կ'ըսէ թէ՛
Պերլինի Աւհաբադլին է Կոնստանտնուպոլսէն, ուզելով հասկըցընել թէ՛ Պատրի-
արքարանը չէր կարող գուշակել այդ իրողութիւնը, բոլորովին ան-
տեղեակ լինելով որ Տուխապօուներու և Մալականներու զաղթա-
կանութիւնն ոչ թէ Պերլինի Աւհաբադլինէն, այլ Խրիմի պատե-
րազմէն իսկ առաջ սկսած է, և Պ. Քէչեան՝ եթէ ուրիշներու հա-
ւատ չ'ընծայեր այս մասին, կարող է գիմել իր վկայութեան միակ
աղբիւր՝ Աղաբեգեան Մարկոս Էֆէնտիին և նոյն իսկ Ս. Պատրիար-
քին, որ անշուշտ չեն կարող ուրանալ զոնէ այն Մալականի զիւ-
ղերը՝ զոր տեսած են Էջմիածնի ճամբուն վրայ:

Մեր ընդգիմաբանը կ'ընդունի որ Ռուսիոյ Հայաստանի մասը կա-
ռավարական հարստահարութեան ենթակայ է, բայց կ'յարէ թէ՛
Խանգարանայ հանրագրէն, Խանգարանայ և Խանգարանայ չ'լինելուն համար՝

Պատրիարքարանը կարող չէր խնդիր յուղել Ռուսիոյ Հայաստանի
Համար և թէ՛ Էջմիածնի Աթոռակիւնն այդ Գեղարք Խնդիր չէր յարա-
ցանէր :

Չղիտենք , անդէտ է արդեօք , թէ կամաւ այսպէս կ'ձևանայ Պ.
Բիւզանդ : Չղիտէ՞ արդեօք , որ Էջմիածնի Աթոռակիւնը տէրութեան
կողմէ իր վրայ Հսկող Պրեկուրէն ունի , և կ'մոռնայ արդեօք քիչ մը
առաջ ըսածը թէ՛ հարստահարութիւնը կառավարան է , թէ ոչ իր
դործածած բաւերուն իմաստը չհասկընար . վասն զի՝ քանի որ կա-
ռավարական է հարստահարութիւնն , կ'հետեւի որ Ռուսիոյ Հայ ժո-
ղովուրդը հանդարտաց աղբիւրներէ կամ հանրաքէր ընելու ազատու-
թիւն չունի : Եթէ Պ. Քէչեան անտեղեակ է սոյն պարագաներուն ,
աւելի լաւ էր , որ Պատրիարքարանի և Ռուսիոյ կառավարութեան
ընթացից փաստաբան կանգնելէն առաջ , հետազօտէր , . եթէ ոչ
մասնաւոր հրատարակութիւններ , գոնէ Պատրիարքարանի Ատենա-
դիւթիւններն 1865 թուականէն ի վեր և՛ Ապոստոլ Տեղաբնիկէն մէջ
թաղուելով հանդերձ , ակնարկ մը ձգէր նաև Պաշտօնական խն-
դրոյ « Գեղարքութեան » :

Մեր ընդդիմախօսը կ'խոստովանի որ Ռուսիոյ Հայաստանի մասն
վտանգի ենթարկուած է իր աղգայնութեան նկատմամբ , բայց իս-
կոյն կ'յարէ , որ Պատրիարքարանն իրաւունք չունէր բողոքելու
Ռուսիոյ դէմ , (արդէն մենք Բողոքէլ ըսած չէինք , այլ դիտած էինք
որ հարկ էր հայկական Խնդրոյ առաջարկութեան մէջ չմոռնալ Ռու-
սիոյ Հայաստանը) և Աւհատողովը պիտի պատասխանէր թէ՛ մենք
որ և է իրաւունք չունինք Ռուսիոյ դործերուն միջամտելու , ինչ-
պէս չմիջամտեցինք Աւհատանի խժովութեան և վերջերս Հրէից
հալածանաց համար (անշուշտ դուշակելով Հրէից հալածանքն որ
Աւհատողովէն էր քն է) :

Այստեանք ահա , որ Պ. Քէչեան պաշտպանելով Պատրիարքա-
րանը կ'պաշտպանէ նաև Աւհատողովի Ներկայացուցիչներն և եր-
կու կողմէ ևս կ'պատասխանէ ու կ'փատարանէ : Բայց կ'ուզէինք
իմանալ թէ՛ երբ Պատրիարքարանը հայկական Խնդրէլ կ'ներկայէր՝
զիտէր արդեօք թէ ի՞նչ պիտի պատասխանէն իրեն : Եթէ գիտէր՝
ըստ Պ. Քէչեանի , վերացական առաջարկ մ'ըրած է , վասն զի կը
տեսնենք թէ՛ ուր տեղէն ուր իջած է հայկական Խնդրէլ . . . Մենք
բնաւ այն կարծիքէն չենք թէ՛ Պատրիարքարանը վերջը դուշակե-
լով , մատուցանելու չէր խնդիրն այնպէս ինչպէս որ մենք կ'իմա-

նանք, ընդ հակառակն, ինչպէս վարը պիտի բացատրենք, ոչ միայն մատուցանելու էր, այլ և Ռուսիոյ Հայաստանն ու Նիւիլիան հայկական խորհրդէն դուրս ձգելու չէր, թէև իր ամբողջ առաջարկն իսկ չկատարուէր, ինչպէս որ կէտքը կամ մասնականն արդէն անկատարութեան և անստուգութեան մէջ կ'տատանի, և որ մեծն է, հայ անուան՝ ՅԱԷ յօդուածով մը՝ միջազգային դաշնագրի մը մէջ յիշատակութիւնը միայն հայ քաղաքագիտութեան մեծ յաղթանակը կ'սեպուի, և ոմանք պղատոնական սիրով անոր կապուած կ'մնան:

Մեր ընդդիմախօսը կ'ընդունի որ Ռուսիոյ Հայաստանը կ'հարստահարուի, բայց կ'մարդարեանայ թէ՛ եթէ Պատրիարքարանը խնդիրն իր ամբողջութեամբը ներկայէր, Տէրութիւնները չպիտի խառնուէին, վասն զի շահ չունէին այդ դործին մէջ և մանաւանդ Անգլիա կ'փափաքէր Թուրքահայաստանը* բարենորոգել, որպէս զի Ռուսիոյ երկրակալութեան պատրուակ չյարուցանէ և Նիւիլիոյ հովիտը չվստանդուի: Այս շահը խորհող տէրութիւնը չէր կարող արդեօք սոյն առաւելութիւնն ևս խորհիլ՝ թէ երբ Ռուսիոյ Հայոց համար խնդիր յուզուի իր շահերուն աւելի նպաստաւոր կ'լինի և հայկական խորհրդէն՝ ամբողջական և ոչ մասնական ձևի տակ ներկայանալով, աւելի իսկական, չըսենք չէզոք, գրութեան մը կ'վերածուի և աւելի համալիրութեան կ'հասնի, քան թէ քաղաքագիտական կողմնակցութեան դիտումներու, որմէ անշուշտ կարելի է ենթադրուիլ թէ՛ Հայք՝ կամ ինքնին կամ՝ թեւադրութեամբ ուղեցին կամ կ'ուզեն իրենց մարմնոյն մէկ անդամին ցաւն զգալ և միւսներունը չըզգալ:

Մեր ընդդիմաբանը կ'ընդունի որ Ռուսիա՝ թէև քրիստոնէից ազապութեան անուամբ կ'խառնուէր Արեւելեան խնդրոյն, «բայց քրիստոնէից վիճակին բարւոքումը պարտաւ մ'է եթէ եղած է իրեն ձեռքն» և կ'հետևեցնէ թէ «երբ քրիստոնէից ազապութեան անուամբ Ռուսիոյ բաժնի Հայաստանի ինքնօրինութիւնը խնդրէինք, պիտի մերժուէինք:»

* Թուրքահայաստան, Ռուսահայաստան, Թուրքահայք, Ռուսահայք Բարբոս-Նիւննէրոս Կեղ որ յաճախ կ'որենոնին հրապարակութեաններու մէջ, աւելի լաւ է հորձ դնել Թուրքիոյ և Ռուսիոյ Հայաստան, Թուրքիոյ կամ Ռուսիոյ Հայք. վասն զի հայերէն լեզուէն կաշմութեան նայելով ինքս մեծ Գարբեբոս-Նիւննէն կայ առաջին և երկրորդ կերպարաններու մէջ:

Հատ ծանր ու անախորժ ճշմարտութիւններ կան գրելու այս առարկութեան գէմ, բայց լուութեամբ կ'անցնինք, և միայն կ'հարցընենք Պատրիարքարանի փաստաբան Պ. Քէչեանի, եթէ այդ պատուակն յայտնի էր Պատրիարքարանի ինչո՞ւ իր պատուիրակը կ'աճապարէր ի Բեղղդպուրկ. ինչո՞ւ պարտաւորէին ներքեւ կ'ուզէր պատուակել և չէ՞ր արիանար ճիշտ ադ պատուակը պատուելու համար՝ անպատուակ ներկայել Ռուսիոյ Հայաստանի խնդիրը։ Եւ ինչո՞ւ արդեօք Պ. Քէչեան կ'աքնի, կ'փաստաբանէ և կ'ուզէ որ այդ պատուակը միշտ պատուակ մնայ՝ և բոլոր հայութեան անթիւ չարիք հասցնէ ուղղակի և անուղղակի՝ ազատութեան զոյններ ու ձևեր առնելով։

Մեր ընդգիմաբանն, որ արդէն ի մօտուստ և ակներև կ'տեսնէ Մատթի թարգմանական հրատարակութեանց մէջ Պատրիարքարանի սխալմանց գէմ եղած վիճակադրական և տեղագրական դիտողութիւններն անկիւնացի հիւպատոսներու կողմէ, որպէս զի բան մ'ալ այս մասին խօսած չենի, կ'զրէ որ վիճակագրութեան երկրորդական բան է հայկական խնդրոյ մէջ, մինչդեռ ընդ հակառակն՝ ի սկզբան մեծ կարևորութիւն առած էր, և Պատրիարքարանը հայ բազմամարդութեան վրայ հիմնած էր իր իրաւաբանութիւնն, այնպէս որ ժամանակին Անկիւոյ Խորհրդարանի մէջ անգամ խնդրոյ նիւթ դարձաւ և հիւպատոսական վիճակագրութեանց տեղի տուաւ, անգէտ լինելով մեր Անգլոսակն Ալարչութիւնն որ երբ այդ գրած հիմը խախտէր, պիտի խախտէր նաև իր քաղաքագիտական բոլոր շէնքը և հայկական խնդիրը քրդական պիտի դառնար։

Այսպէս ահա, մեր ընդգիմաբանն մերթ ընդունելով և մերթ մերժելով տարօրինակ կերպարան մը կ'այս խնդրոյն էական կէտերուն և ինքնիրեն գուշակելով թէ պիտի չկատարուէր Ռուսիոյ Հայաստանի խնդիրն, եթէ առաջարկուէր իսկ, կ'հետևցնէ թէ՛ ուրեմն մենք Աբու, Մատթի մէջ վերացական դադափարներ միայն յայտնած ենք։

Բայց որպէս զի վերստին ապացուցանենք՝ թէ ինչ պատմական և յառաջդիմական կէտէ նայած ենք և կ'նայինք Հայաստանի կամ հայկական խնդրոյն վրայ և թէ ինչքան անձուկ է Պատրիարքարանի և իր բազմահմուտ քաղաքագէտ փաստաբանին նայուածքը՝ հարկ կ'համարինք քանի մը խօսք ևս ըսել։

Ա. Հայաստանի կամ հայկական խնդիրը մենք ազգային զոյութեան

խնդիր կ'նկատենք և ոչ թէ քրդական հարստահարութեան, ինչպէս որ Պատրիարքարանը կ'նկատէ և մանաւանդ Վ. Պօլսոյ Մառաշի յաճախ կ'զրէ այս մասին, թէ՛ն իր օգնականին շարժուն սկզբանց համեմատ՝ երբեմն ուժրացործ, երբեմն իբրեւ եղբայրակից կը ներկայէ մեզ Գուրգերը:

Բ. Հայաստանի խնդիրը մենք պատմական և հայրենասիրական տեսակէտէ կ'նկատենք և իշխող տէրութեանց մէջ բնաւ խտրութիւն չենք գնել, ինչպէս որ Պատրիարքարանը դրած է, և այսպէս մէկ կողմէ ծանր պաշտօնական անվտանգութիւն, խտրութիւն և աղէտք պատճառած՝ և միւս կողմէ ջլատած է Հայաստանն և քանի մը դաւաճներ միայն Հայաստան ցոյցնելով, ուր Գուրգեր շատ կը դռնուին, առիթ տուած է որ նոյն դաւաճները Քիւրդական կոչուին. և թէպէտ այս անուան դէմ ինք Պատրիարքարանը ստիպուեցաւ բողոքել, սակայն արդիւնքն ուրիշ բան չեղաւ անկիական հրատարակութեանց մէջ, բայց միայն Քիւրդական տեղ՝ եթէ ոչ ամբողջ Հայաստան, դո՛նէ Քիւրդական մ'ունեցանք:

Գ. Մենք ցաւ կ'յայտենք չէ թէ անոր համար, որ Պատրիարքարանը հայկական խնդիր մը ներկայած է Պէրլինի Վեհաժողովին, ընդ հակառակն՝ շնորհապարտ ենք այս մասին, այլ պնդած ենք* և կ'պնդենք, որ եթէ պատահութիւն կար ներկայիւ, անպայման կերպով հարկ էր ամբողջ Հայաստանի և հայկական խնդիրը ներկայել և ոչ թէ միայն մի քանի դաւաճներունը:

Դ. Շատ ցաւալի երեւոյթ մ'է տեսնել, որ Ազգ. Պատրիարքարանն ի սկզբան Հայաստանն անդամատելէն ետեւ՝ հիմակ ալ, ինչպէս կ'նշմարենք Պ. Բ. Քէլեանի փաստաբանութեանց մէջ, բոլորովին այլակերպած է զայն, և խնդիրն իր ինքնօրինական բնութեանէ մի միայն քրդական հարստահարութեան և անապահովութեան դէմ բողոքի վերածած է: Ո՛վ որ ուշադիր դիտած է մեր Պատրիարքարանի քաղաքագիտութիւնն և Վ. Պօլսոյ Մառաշի վերէն է ժայր զլորումը կարող է եզրակացնել, որ մեր Ազգերական Վարչու-

* Պ. Քէլեան՝ որ կ'աւելնէ թէ առաջին անգամ կ'յուզենէ այդ խնդրէ, շնորհ ընէ՝ պահ մը միայն կապույտ Տեսարանները Քիւրդական ինքնիշխանութեան վերջին Արեւ. Մամուլ 1877 տարուան մարտի և ապրիլի ամսագրերէ, և յատկապէս նոյեմ. և դեկտեմբերի մէջ Զահուրի ինքնիշխանութեան, նոյնպէս հեղինակէ գրութիւն յարաբերութիւն հայկական խնդրոյ վրայ:

Թիւնն իր դիւանապիտական բարձունքէն ընկած է Ֆէֆայն բողոքող թաղրիրներու գրութեան մէջ, զրութիւն՝ զոր ամեն Պատրիարքաներն ի հարկին կ'ործածէին, առանց երբէք հայկական խնդրոյ մեծահնչիւն անունը տալու իրենց պարտաւորութեան կատարման :

Ե. Հայկական խնդիրը մենք ազգային ընկերական զարգացման կէտէն կ'նայինք և ոչ թէ անընդմիջական բարենորոգման . վասն զի ո՛վ որ փոքր ի շատէ հմուտ է ազդերու բարեշրջական զարգացման պատմութեան, անտարակոյս պիտի խոստովանի որ Հայաստան քանի մը արարուան մէջ չկրնար այլափոխիլ, և Պատրիարքարանի խիստ զգալի մէկ սխալն ևս այս է, որ այս կերպ ըմբռնած չէ խնդիրն և հիմակ իր ահաո խորհուրդներուն կատարումը չտեսնելով յուսահատութեան մէջ կ'մտնանի և իր առաջին ձեռնարկներու մասին այլապէս կ'խօսի :

Ահա ճիշտ այս կէտէն կարելի է բացորոշ նշմարել, որ Պատրիարքարանը հիմնապէս ըմբռնած չէ հայկական խնդիրը . վասն զի եթէ ըմբռնած լինէր պէտք էր որ շուտով չկատարուէրուն վրայ իր գիրքը չփոխէր¹. Իսկ եթէ նա իր փաստաբանին հետ մեռած համարի հայկական խնդիրը, մեզի համար բնաւ մեռած չէ . այս խնդիրը մեզի համար նոր չէ, ինչպէս նաև հայրենասիրութեամբ զարգացած ամեն հայու համար : Ինչպէս մենք՝ մեր կարողութեան չափով, նոյնպէս և ամեն բանադէտ և հայասէր հայեր այս խնդիրը մշակած են երկար տարիներէ ի վեր, բայց ի հարկէ ոչ բարձրագոյն թմբկահարութեամբ, ոչ ծիրանեղոյն երազներու տեսութեամբ և ոչ այն դատապարտելի անտարբերութեամբ որ առհասարակ կ'տեսնուի մեր Պատրիարքարանի կողմէ ժողովուրդեան ներքին ընկերական, կրթական և տնտեսական վիճակը զարգացնելու ջանադրութեան մասին :

Ազգային Պատրիարքարանի թերի Հայաստանի խնդիրը թէ և անկատար մնաց, բայց հայկական խնդիրն, հայութեան խնդիրն, ինչպէս որ մենք կ'իմանանք, միշտ կենդանի է մեզի համար, և կ'անդեմ որ Պատրիարքարանը պարտաւոր էր Հայաստանի ամբողջութիւնը պահել իր խնդիր յարուցած ժամանակը, և եթէ անյաջող ելնէր, չպիտի մեղադրուէր : Կարևոր էր որ հայրենասիրութիւնը քաղաքագիտութեան չղջնուէր, պէտք էր որ Արևիկա և Ռուսիոյ Հայաստանն, Արարատը, խնդրէն դուրս չձգուէին, պէտք էր որ խնդիրն ամբողջ լինէր և եթէ չկատարուէր իսկ, նոյն ամբողջութեամբ առանդուէր յաջորդ սերունդին : Նա մանաւանդ եթէ ամ-

բողջութեամբ ներկայուէր, բնաւ չէինք սպասեր, որ խնդիր յուզուէր Ռուսիոյ կողմէն պատերազմական տուգանքի փոխարէն Թուրքիոյ Հայաստանի մասէն տեղ գրաւելու : Պատրիարքարանը չուզէր հասկնալ կամ անդէտ կ'ձեռնայ որ երկդիմի և օտարոտի քաղաքագիտութեան մը զոհ երթալով և մի միայն քրդական հարստահարութեան դէմ բողոքելով՝ զէնք կ'տայ Ռուսիոյ կառավարութեան ձեռքը նոյն դատաւները գրաւելու և քրդական հարստահարութեան տեղ իր կառավարական հարգարաններէն արմատացնել, այս է հայութիւնն արմատէն քանդել, այսինքն տեղն ուրիշ ազգութիւն մը գնել :

Անհնարին ցաւ է մեզ, որ Պ. Քէչեանի պէս մարդիկ կ'կարծեն թէ նոր երեան կ'հանենք այս պաղափարները, մինչդեռ ոչ միայն Պէրլենի Վեհաժողովէն շատ առաջ՝ շատ ճշմարտութիւններ գրած ենք Ռուսիոյ քաղաքականութեան դէմ, այլ և Պատրիարքարանի հայկական խնդիր յարուցանելէն ետեւ՝ շարունակ պնդած ենք այս կիտին վրայ և մինչև անգամ զրկանք և ֆիաս կրած ենք : Բայց մեր ո՞ր նրբամիտ և՛ Պ. Քէչեանի պէս՝ քաղաքագէտ զլուխները կարեւորութիւն կ'տային հասարական թերթի մը ձայնին, մինչդեռ այդ զըլուխները տաքցած էին և իրենց դրօշակին վրայ դրած . «Պէրլենի ճամբան», առանց որոշ «չէքէք» մը պատրաստելու :

Ահա կ'տեսնենք այժմ որ այդ ճամբան գերբուկ և տաժանելի ճամբայ մը դարձաւ մեր պակասութեամբ, կ'տեսնենք որ մեր ձեռքէն կ'առնուին հետզհետէ մեր ընկերական և ազգային զարգացման միջոցները, նոյն իսկ մեր մտաւորական յատաշղիմութեան գործիները, և թէպէտ ցաւ կ'զգանք, սակայն չենք յուսահատիր, և կ'սայտաւորենք, որ թէ և Պատրիարքարանի անքաղաքագիտութեան շնորհիւ ջլատուած է, բայց մեռած չէ մեզի համար բուն հայկական խնդիրը, քանի որ հայութիւնը մեռած չէ : Ա'կրկնենք՝ Պատրիարքարանի Հասարակ խնդիրը կարող է իրեն համար մեռնիլ, բայց մեզի համար երբեք չմեռնիր ամբողջ Հայաստանի խնդիրը, հայկական վերակենդանութեան խնդիրը, և այս վերակենդանութիւնն աւելի իրեն ձեռք պիտի կատարէ հայութիւնն քան թէ քաղաքագիտութեան շնորհիւ, եթէ իր առջև չկանդնին միշտ հարգարաններ զինք մոլորելու համար :

Այս է ահա մեր համոզումն հայկական խնդրոյ մասին, համոզում՝ որու աւելի հաստատութիւն կ'տան ներկայ քաղաքական անցքերն և ազգային նորանոր աղէտները, այս է մեր կարծիքն, որու դէմ մէկ

կողմէ կ'զինուին Պ. Քէչեանի պէս հրապարակախօսներ, և միս կողմէ՝ նոր սթափելով՝ զրիչ կ'շարժեն հիւսիսային ազդակուլ պետութեան մը պահանջումներու և արարմանց դէմ, և այսպէս անուղղակի կը հաստատեն մեր տաս տարիէ ի վեր բարձած բողոքը՝ թէ հայութիւնը կ'ազատի միայն ուղիղ, անկեղծ և իսկապէս ազդային քաղաքականութեան մը հետեւելով, միշտ ի նկատի ունենալով իր հանրային շահերը, առանց այս կամ այն նենգածէտ թեւադրութեանց և դիւանագիտական վիժմանց անսալու :

Եթէ մեզի հետ մեր համախոհները թշամանք կրեցին և դեռ կը կրեն իրենց հայրենասիրական համոզման համար, բնաւ չեն վշտանար, վասն զի՝ եթէ ոչ հասարակաց կարծիքն որ դժբաղդարար այժմ մոլորած է, ի շնորհս ազդային միակողմանի քաղաքականութեան, զոնէ Պատմութիւնը պիտի պաշտպանէ օրին մէկը ճշմարտութիւնն, որու տկար և անազատ մէկ թարգմանն ենք :

ԲԱՂԱԲԱԿԱՆ

ԱՐԵՒԻԵԼԵԱՆ գործերու մէջ առաջին տեղը կ'ընէ ելուամտից խնդիրն որ վերջ շառաւ և որու լուծումը դեռ պիտի յապաղէ պատերազմի տուգանքի պատճառաւ, քանի որ Ռուսիա գրեթէ կէս միլիոն ոսկի տարեկան շահ կ'ապահովէ, կամ ամբողջ տուգանքի համար Թուրքիոյ Հայաստանի կողմէ հող : Ամեն. Ս. Պատրիարքին հրաժարականն, զոր Բ. Գրան մատոյց այս անգամ, նոյնպէս Ազդային Ժողովին, բնականօրէն վիշտ կ'պատճառէ ամեն Հայոց և Վարչութեան մարմինները կ'ջանան համոզել Սրբազան Ներսէսն որ իր Աթոռը վերաբաղմի և շարունակէ իր փափուկ պաշտօնը : Իսկ Աւստրիոյ և Ռումանիոյ մէջ Գանուբի ազատ նաւարկութեան խնդրոյն համար վէճն օրէ օր կ'սաստկանայ և Վարդուտ նորապսակ թագաւորին խիստ ճառը բնական զայրոյթ կ'պատճառէ Վենայի արքունեաց : Քրանսայի նոր պաշտօնէութիւնը, գլուխ ունենալով Պ. Կանպեդան, ներքին քաղաքականութեան նոր թուական մը կ'կազմէ և նպատակ ունի Հասարակապետութեան հիմունքն ամրապնդել, ազատական հիմնարկութիւնները զարգացնել, կղերին արտօնութիւնները սեղմել նշանաւոր Պ. Բօլ Պէր, Վրօնից և Գաստարակութեան պաշտօնէին ծրագրին համեմատ, որով կ'յայտարարէ թէ՛ կրօնից պաշտօնեայ մ'ոչ կրօնասէր պարտի լինիլ և ոչ հակակրօնասէր : ալ տէրութեան և եկեղեցւոյ մէջ հղած օրինաց գործադրութեան վրայ հսկող :

Ա. Թէ անկեղծ է Խորենացին յիւրում պատմութեանն, և օտար է ի նմանէ ամենեւեմ ազգային մտայածին պատմութիւն մը ստեղծարանելու խորհուրդն:

Բ. Մար Աբասայ եթէ անձինն և եթէ մատենին գոյութիւն անժխտելի է, և թէ ինքն իրօք ժամանակակից էր Վաղարշակայ:

Գ. Քննութիւն Մար Աբասեան մատենին, և նորա խմբադրութիւնն, և թէ ամենայարգի և ամենահաւանական տեղեկութիւններ կուտայ այդ մատենը մեր հնագոյն ժամանակի պատմութեան վրայ:

Դ. Անհերքելի է նաև Մեծին Վաղարշակայ գոյութիւնը, և թէ ինքն հիմնադիր է Արշակունի Հարստութեան:

Ե. Թէ Տիգրան Մեծն՝ նորուն Վաղարշակայ սերունդ է բնիկ Պարթևազն, — և թէ անհիմն է բնաւին և զմերս Խոսրով Մեծն էղբայր հարաւոր ըստ Ժողովարձի կարծել Արտաշեսայ:

Զ. Պատկեր ծրագիր Հայկազնեան ժամանակի պատմութեան քաղեալ ի Մար Աբասեան և յարտաքին աղբերաց:

Վերջին զուխդ նկատելի է իբր Յաւելում. զի ոչ երբեք մեր գիտումն է պատմական քննութեանց և անոնց հաւատարմութեանը ցուցմանց մէջ մանեւ, զի ինչպէս ըսինք վերագոյնն, ժամանակին տակաւին հասած չէ այդ վեճերուն միտլ և կամ զվերջինն ըսելու յաւանիւլ. Սակայն և այնպէս եթէ յաջողմբ Մար Աբասեան մատենին հարադատութիւնը հաւատարմացունել, այնու իսկ ոչ փոքր հաստատութիւն կ'առնուն և մեծ հաւանականութիւն մեր նախնի ազգային պատմութիւնը: Քանզի ինչպէս քննական Պատմութեան մատենը շատ տեղ ազգային պատմութեան էջերը կը ջնջէ այնու զի անոր աղբիւրն անհարազատ կը դատէ, ուրեմն և ի հակառակէն ընդունելի համարելի կ'ըլլայ և հաւանականութեան մեծ արժէք կ'առնու՝ զէթ ըստ էական մասանց՝ այդ պատմութիւնն այնու իսկ զի իւր աղբիւրն ամենահին է և ամենահաւանական, — և այդ իսկ է մեր ապացոյցանելիքն:

Լոնտոն, 12 մայիս 1881:

ՍՈՒՔԻՆՍ Վ. ՊՐՈՐԵՍՆ

* Տես յուլիս տառեր, էրես 273:

† Հեղինակն հրամանն հատեալ խմբագրութեան խաչաբարէ որ էր այս գործոյն արդարացութիւնն որքէլ տառերէն 2 Դձերելի է:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

Ա.

ԻՆՔՆ

«Ջմարլոն ներբողելէն առաջ՝ զվարսն քննէ» :
ԹՈՄԱ (THOMAS)

Մար-Աբասայ անունն այնպէս սերտիւ կից է Խորենացոյն ա-
նուանը , և իւր գործն այնպէս մէջ ընդ մէջ յեռեալ և հիւսեալ
Խորենացոյն գործոյն հետ , որ անհնար է զմին զննելու ժամա-
նակ՝ զմիւսն անտես աւնել : Երկոցուն կերպարանքն միանգամայն կը
յոլան Մովսիսի Խորենացոյն Առաջին գրոց հայեւոյն մէջ , այն-
պէս որ մերթ մին և մերթ միւսն , մերթ ևս երկոքին միանգամայն
կը պատկերանան ՚ի նմա մեր առջև : Այդ խաբուսիկ երևոյթն է
որ կրնամք առաջին պատճառ և առաջին աղբիւր համարիլ քննա-
դատից մտաց շփոթութեանը և անոնց բիւր վրիպակ հետեանաց :
Ճշդիւ և որոշակի չզանազանելով քննադատք այդ երկու անձինքը
և երկարանչիւրոյն գործերն ու ողին՝ այնպիսի դատաստանս յադաշ
կը բերեն որ զարմանալի կը թուի ոչ միայն իրենց տարօրինակ
կերպարանքն , այլ նա ևս զարմանալի իրենց իրարու բոլորովին ան-
համաձայնութեամբն : Եւ մեք որ այժմ նսովին քննադատութեամբ
պիտի զբաղեմք , մեր առաջին գործն պէտք է ըլլայ , ուրեմն , այդ
պատրողական երևոյթը հեռացունել և հրաժարեցունել ՚ի բաց
պարզելով այդ երկու անձանց պատկերները և գործերը ուրոյն ու-
րոյն . և այսու ջանամք մեր դատաստանաց անստերիւր ուղղութիւն
տալ՝ հանդերձ բացայայտութեամբ :

Քանզի Խորենացու ճանչցած եմք զՄար-Աբաս , ուստի սկսիմք
Խորենացոյն քննութենէն , առանց ժամանակազրական կարգի հե-
տեւելու , հետազոտելով նախ թէ ի՞նչ դատաստան ըրած են քն-
նադատք առանձինն զնմանէ :

Մեր առաջինից զործոյն խորագիրը կը յայտնէ որ մեր ուշադրութիւնը և խօսքը 'ի մասնաւորի ուղղեալ պիտի ըլլայ առ մասեանն «Քննական Պատմութեան Հայոց» . սակայն ըստ կարելոյն 'ի հիմանց իսկ քննած ըլլալու համար այս Ազգային Պատմութեան ամենակարևոր և ամենամեծ խնդիրը , զանց չընեմք հարցաքննել նաև զանոնք որ , յառաջ կամ յետոյ , եթէ ազգայինք և եթէ օտարազգիք փորձ ըրած են քննադատել զխորենացին , մանաւանդ որ և մեր Յարպոյ Քննաբանն երբեմն երբեմն և զնոսա 'ի վկայութիւն կը կոչէ :

Ի վեր քան վկարծիս՝ բազմաթիւ է այդ անձանց և նոցա կարծեաց թիւը . չեմք համարձակիր ըսել թէ ամենեքին ծանօթ ըլլան մեզ , բայց ծանօթ են զեթ նշանաւորներն : Երկար և տաղտկալի կ'ըլլայ այդանց ամենուն կարծիքները և խօսքերը մի առ մի 'ի մէջ բերել հոս . թէպէտև կարևոր էր ոչ միայն խնդրոյն վրայ մանրամասն տեղեկութիւն ստանալու համար , այլ և այնու տեսնելու՝ թէ ինչպէս 'ի նոսա խառնուրտիկ ապակւոյ մը նման ամեն երանդ և ամեն զոյն կը նշմարուին , մերթ փոքր աստիճանաւ իրարմէ տարբերեալ , և մերթ իրարու բոլորովմբ անհամաձայն և իրարու ընդդիմախօս : Որչափ և այդ բազմաթիւ հերձուածքն և այդ անհամաձայնութիւնք կրնային մեզ օճան մը համարուիլ աստէն իսկ 'ի ըսկզբն բանիցս իբր հզօր ապացոյց մը 'ի մէջ բերելու թէ քանի ուրեմն կեղակարծ են նոյն իսկ այս վիճին հիմունքն , այն թէ՛ անհարազատ ըլլան Մար-Աբասեան կամ Խորենեան մատենանքն , և կամ նոցա հեղինակքն կասկածելիք , և օրէն էր մեզ այնու՝ իբր փոշոյ կուտակումն նկատել այդ անմիաբան և անյար կարծիքները , որ 'ի վեր կ'ամբառնան ոչ առ այլ ինչ , բայց առ ժամ մի օրոյ յստակութեան պըտորումն տալու և աչաց մուսլ , և որք յաջող և ազգու հողմոյ մի փչմամբ կարելի են ցիր ու ցան տարտղնել . — որչափ և այդ խորհրդածու տեսութիւնը , կ'ըսեմք , օրինաւոր սեպուի մեզ , և հիմակունէն զօրաւոր թիկունք մեզ կարենայ համարիլ մեր կարծեաց , որ վաւերական կը համարիմք այդ մատենաները , սակայն և այնու պաշտպանած և ամրապնդած չեմք ըլլար զայն , որ թերևս այդ փոշոյ հատիկներէն մին նկատուի , քանի որ մեր այլ փաստերը 'ի մէջ բերած չեմք : Ուստի հարկ է առ ժամս յարգել զնոսա , և լուրջ խորհրդածութեամբ ըսել և հարցաքննել : Ուրեմն այդ քննաբանից մէջէն Մովսէս Խորենացւոյն վրայ ան-

նպաստ կերպիւ դատողներուն վրայ միայն ժողովելով մեր ուշադրութիւնը, կրնամք ըստ առաջիկայ եղանակին համառօտել անոնց տեսութիւնները :

Ի դոցանէ ոմանք զխորհնացին զգաստ և լուրջ անձն կը նկատեն, և զամեն սլարտաւորութիւն կը բեռցունեն միայն Մար—Աբաս անուն հեղինակին վրայ : Այլք թէպէտ Կարտաւոր կը համարին զՄար—Աբաս, բայց և զխորհնացին ոչ զերծ 'ի մեղապարտութենէ : Անն որ զԱսորին անգոյ իսկ կը համարին, և զՄովսէս կը կոչեն միակ հեղինակ ամենայն հնարագիւտ ստեղծարանութեանց : Թողումք յիշատակել և այն տարօրինակ կարծիքը որ թէ Մար—Աբաս և թէ խորհնացին միանգամայն անգոյ են, — անգոյ, կ'ըսեմք, զէթ նրկատմամբ այդ իրենց անունը կրող մատենիցն, — և խորհնեան պատմութեան զիրքը ոչ այլ ինչ է, բայց յօրինուածք յետին դարուց : Կարծիք՝ որ թերևս տարօրինակ քան զամենքը, բայց և քան զամենքը անմեղ, զի զաշխատութիւն զէթ կը խնայէ մեզմէ երկար վիճարանութեանց մէջ մտնելու :

Մարթ է այդ այլազան կարծիքները երկու զխնա որ նախադասութեանց վերածել, ամփոփելով խնդիրը սոսկ խորհնացոյն անձին վրայ այսպէս : Նախ թէ խորհնացին եթէ ինքնին միայնակ և եթէ իբր գործակից Մար—Աբասայ խորհրդով այլալաժ է Ազգային Պատմութիւնը և մտայածին հիստօմքներով խանդարած զայն : Երկրորդ՝ թէ ամենին զերծ է խորհնացին այդ խաբէութեան գիտաւորութենէ, և եթէ աներկբայելի և անհերքելի վրիպակք զոն իր մատենին մէջ, կամ 'ի տղիտութենէ և յանմտադրութենէ սղորած են 'ի նմա, և կամ 'ի միտմտութենէ՝ հաստատ ընծայելով իւր առաջն ունեցած աղբերաց :

Տեսնեմք այժմ թէ այս երկու էական տեսութեանց նկատմամբ ինչ գատակնիք տուած են 'ի մասնաւորի նաև այն քննադատք, որ մասնաւոր խոգարկութեամբ և առանձին քննութեամբ այս Մար—Աբասեան մատենին խնդիրը հետազօտած են, որով և իրենց կարծիքը աւելի յարդելի և աւելի ծանրակշիւ կ'երևի մեր առաջն :

Յառաջ քան զամենայն յեմք Պ. Քերովմէ Պատկանեանի կարծիքն, — քաջածանօթ ազգային յարդոյ գիտնական և վարդապետ (professeur) արևելեան լեզուաց յԱկադեմեայն Բեդրսպուրկի, — զոր յայտնած է իւր նշանաւոր մէկ փոքրիկ գրութեանը մէջ մա-

կազմեալ «Հայաստանի հին պարսեան անգլի-բնէրը»^{*}։ Այս ճառին մէջ նաեւ զՄար-Աբասեան մատենէն խօսելով՝ այն որ հարազատութեան խնդիրը քննութեան կ'առնուի ։ Որչափ որ և նմա կատկածելի կ'երևի այդ մատենը և Մար-Աբաս Վաղարշապետ ժամանակակից չգտնելով՝ կը համարի թէ յետ-քրտոսեան դարուց մատենագիր մի է , և ոչ անկեղծ գիտաւորութեամբ ձեռնարկեալ 'ի դործն , սակայն անպարտ կ'արձակէ զՄ. Խորենացի , միամտութեան սոսկ արատ մը դնելով վրան ։ «Ի ինչ բարեխիղճ Մովսէսը» , կ'ըսէ տեղ մի՝ իւր թարգմանչին լեզուովը խօսելով՝ «ընդունակ չէր հնա-«եթու պատմութիւնը առանց աղբիւրների, առանց հեղինակութեան, «առանց առաջնորդող դրբի» . (Արարատ ամսագիր, 1879 և 1880) :

Իսկ այլուր գործեալ կ'ըսէ . «Խորենացին սխալած է իւր աղ-«բիւրից և խաբէութեան զոհ եղած . Խորենացիդ արդարութիւնը «և ազնուութիւնը կը խոստովանին մինչև անգամ նոքա» — ակն-«արկելով 'ի Ռոբնան և 'ի Պլում . (Անդ . էջ 482) : Իսկ երրորդ-«անգամ ևս . «Եթէ կարելի է Խորենացին որ և է բանի մասին մե-«զղարկել , զա չափազանց հաւատք ընծայելու և պատմական քննու-«թեան պակասութեան մասին է , բայց ոչ երբեք խաբէութեան «մասին» . (Անդ . էջ 540 'ի ծանօթ.) :

Այսպէս ուրեմն կը գտնուի մեր յարգոյ համազգի գիտնականն Մ. Խորենացի վրայ իւր պատմութեան զրոց նախնական մասին նը-«կատմամբ . սակայն չգիտեմք եթէ նոյն ներողամտ արդահատանօք «պիտի գատած ըլլար , եթէ զիւր քննութիւնն յառաջ ևս մղէր «մինչև Արշակունեաց ժամանակի պատմութեան աղբիւրները . ար-«դարեւ այդ մասը մեր այժմու խնդրէն դուրս է . սակայն անոր հա-«մար կ'ըսեմք զայս , զի կոտորածի Վերամանացին զոյն այդ Արշակու-«նեաց մասէն իւր քննութիւնները սկսելով և հոն ծանր մեղապար-«տութիւններ գտնելով Խորենացիդ վրայ , — ըստ իւր եղանակի

* Այս անգլի-բնէրը մեզ անծանօթ էր . երբոր մեր ներածութիւնը գրէին : Պարսեանը շնորհակալեաց էմս յայտ գիր Խաչի Վարդապետին Ասորեանքեան , Առաջնորդ 'ի Մանչեսթըր , որ մեր լռութիւնէն քա-«ջակելով մեր անգլի-բնէրը , քաջաց ազնուութեամբ հաղորդել մեզ այդ «հարևար պէղծելութիւնը , և մեանքմայն հայկայնէլ մեզ Արարատ ամս-«գիրը , յորում հրապարակեալ էր (յաման 1879 և 1880) այդ նշանա-«ւոր և քաջամտութեամբ գործնայն հայ լարգմանութիւնը 'ի Խաչ Բնագրէն :

քհնութեանց, — անտի ապա նաև Պատմութեան Առաջին գրոց վերայ, յետս կոյս կ'անդրադարձունէ իւր խօսքը և տեսութեանց ձևը, և իբր հետևանք նախընթաց դատաստանին, նաև հոս կը գտնէ ըզ-
խորենացին ամենայն մասամբք անհատաւորիմ, և հեռի յանկեղծ մտաց: Բաւական ըլլայ առաջիկայ քանի մի վկայութիւնք, զորս ըստ գիպաց կը քաղեմք իւր գրութեան: «Մովսիսի Խորհրդիւն»
«յանգղնութիւնն ուրիշ տեղ այնպէս յայտնի չըլլար, կ'ըսէ, ինչ-
«պէս այս տեղ» . (Բաղմավէպ 1877. էջ 289): «Կորուսեալ ազ-
«ղահամարի մը վկայն Խորհրդիւն՝ շատ յարմար է խորենացոյն» .
(էջ 294): — Ուրիշ մեկնութիւն չենք կրնար տալ այս կէտին,
«եթէ ոչ ըսել թէ Մովսիսի ըսածն սուտ է» . (էջ 249): —
«Այդ՝ գործոյն ամենակատարելի մասն է, զոր Մովսէս իբրև ժա-
«մանակակցի՝ Մար-Աբասայ բերանը կը գնէ» (էջ 295). «Մով-
«սէս Մար-Աբասայ գործոյ յոյն և Ասորի շարադրածը կը ստեղծ-
«ծէ» . (էջ 296): Եւ հոսկի ուրեմն իբր վերջին և յամառ դա-
տակնիք, թէ որչափ և այս խարդախութեան մասին՝ նկատմամբ
Մար-Աբասեան գրոց ուրեք ուրեք՝ «Իմ կատկածս մերժելի ալ ե-
«րևնայ, սակայն Մովսէսի վրայ եղած ընդհանուր դատաստանէն էա-
«կան բան մը չի փոխուիր» . (էջ 299):

Ներքեւ ըլլայ մեզ 'ի կարգիս յիշել նաև զՊր. Մկրտիչ (Նի-
կիտա) Դմիտր, Վարդապետ արեւելեան լեզուաց 'ի Լազարեան ճե-
մարանին Մոսկուայ, որուն կարծեացը վրայ այնքան միայն տեղեկու-
թիւն ունիմք առայժմ, որքան ներկայ տարւոյս լրագիրք աւանդե-
ցին մեզ: Եթէ հաւատարիմ են աւանդեալքն Այլօ օրագրին թըղ-
թակցէն՝ աղղային գլխնականն 'ի Ճառին զոր խօսքը էր ամսովք
ինչ յառաջ առաջի ժողովոյ Հնադիտական ընկերութեան Մոսկու-
այի, «կ'ոչնչացունէ հայկական ժամանակակիր Մովսէս խորենա-
ցին» (տես 'ի Մատն, թիւ 2924), որ ըստ մեր բացատրութեան
կամ ենթադրածին՝ ըսել է թէ անհարազատ կը համարի նաև ինքն
այդ պատմադրին նախնի ժամանակին պատմութեան զիրքը: Ան-
տարակոյս հետաքրքիր ոգւով մնամբ լսել ինչ որ այդ ոչնչացման
տեղ պիտի ջանայ յարգոյ քննադատն նոր պատմութիւն մը կանգ-
նել յարձանադրական և 'ի ժողովրդական վաղեմի երկոց շարահիւ-
սեալ: Բայց մինչև այդ հրատարակման ժամանակը*, մեք այժմ այս

* Ի Ժամանակ յորում զայս գրեմ, 'ի պարտն ինչ ընդհանուր զայնքէն

գլխաւոր կէտը կը դիտեմք լրագրաց մեզ աւանդած տեղեկութիւններէն՝ որ իւր երկմտութեանց հիմն և սկզբնապատճառ այնքորիկ իսկ են, զոր ներքին ըլլայ մեզ կոչել հնացեալ փաստք, և իբր հասարակեղի (lieux communs) դարձած առարկութիւնք, զորս և ամենայն ուրեք կրկնեալ և յեղյեղեալ կը տեսնեմք ամեն ժամանակ: Ասոնցմէ զօրութիւն առած և խրախոյս՝ նաև մեր յարգելի և ծանօթ գիտնականն Մոսկուայի, զՄար-Աբաս բոլորովին անպղկը դնէ, և զՄ. Խորենացին ամենայնի յօրինիչ առասպելահիւս. քանզի ըստ բանից և ըստ բացատրութեան Կոյոսեան թղթակցին՝ «Պ. Էմին զՄ. Խորենացի իբրև խաբեբայ կը ցույնէ, և փոքր միւս ևս՝ իբր մատենագրական գող» . և թէ Պ. Էմինի կարծիքով՝ «Մովսէս խորենացին շատ բաներին Մարաբասով մեկնութիւն տալով՝ պարզ «ի պարզոյ՝ անխիղճ կերպով սուտ է խօսում»:

Յետ այս արտաբին քննադատից կարծիքն լռելու*, ժամ է արդ որ նաև մեր «Քննական Պատմութեան Հայոց» կարծիքն հարցունեմք այս կէտին վրայ, թէ ինչ կը դատէ 'ի մասնաւորի զՄովսէսէ Խորենացւոյ. եթէ կասկածելի որ է Մար-Աբաս Կատինա, և մատեան նորա անհարազատ, ունի՞ և նորա Աւանդապահն՝ մատն 'ի խարդախանսն:

Յ. Քննաբանը կը տատամնի՝ պէթ 'ի սկզբան՝ բացայայտ կարծիք մի տալու. մերթ զՄար-Աբաս սոսկ պարտաւոր համարելով, և մերթ Խորենացւոյն վրայ կասկածանայ ստուեր մը տեսնելով, վերջապէս կ'արձրկէ գրչէն այն բացատրութիւնները, որով կը յայտնուի իւր վերջնական դատաստանն Խորենացւոյն վրայօք. այն թէ, Խորենացին թէպէտ հիստոր չէ Մար-Աբասեան պատմութեանը ամբողջապէս, բայց և ինքն գործակցութիւն ունի ոչ փոքր՝ անոր մտացածին ստեղծմանցը, մանաւանդ Աղարշակոյ անձին և ժամանակին պատմութեանց մէջ, զորս բոլորովին Խորենեան գիտ ըլլալ կը դաւանի: Չծուլանամք այդ սողերը 'ի մէջ բերել, գէթ

ի՞նչ Պր. Մանուէլի Սոսաշէան, ուսանող Օրենսգիտականի 'ի Բեդրուդուրի, 'ի նմանէ տեղեկացայ որ այս զինուղեալ աշխարհ-իւնը հրապարակուեցէ 'ի Մոսկուայի 'ի լեզու ուսանական:

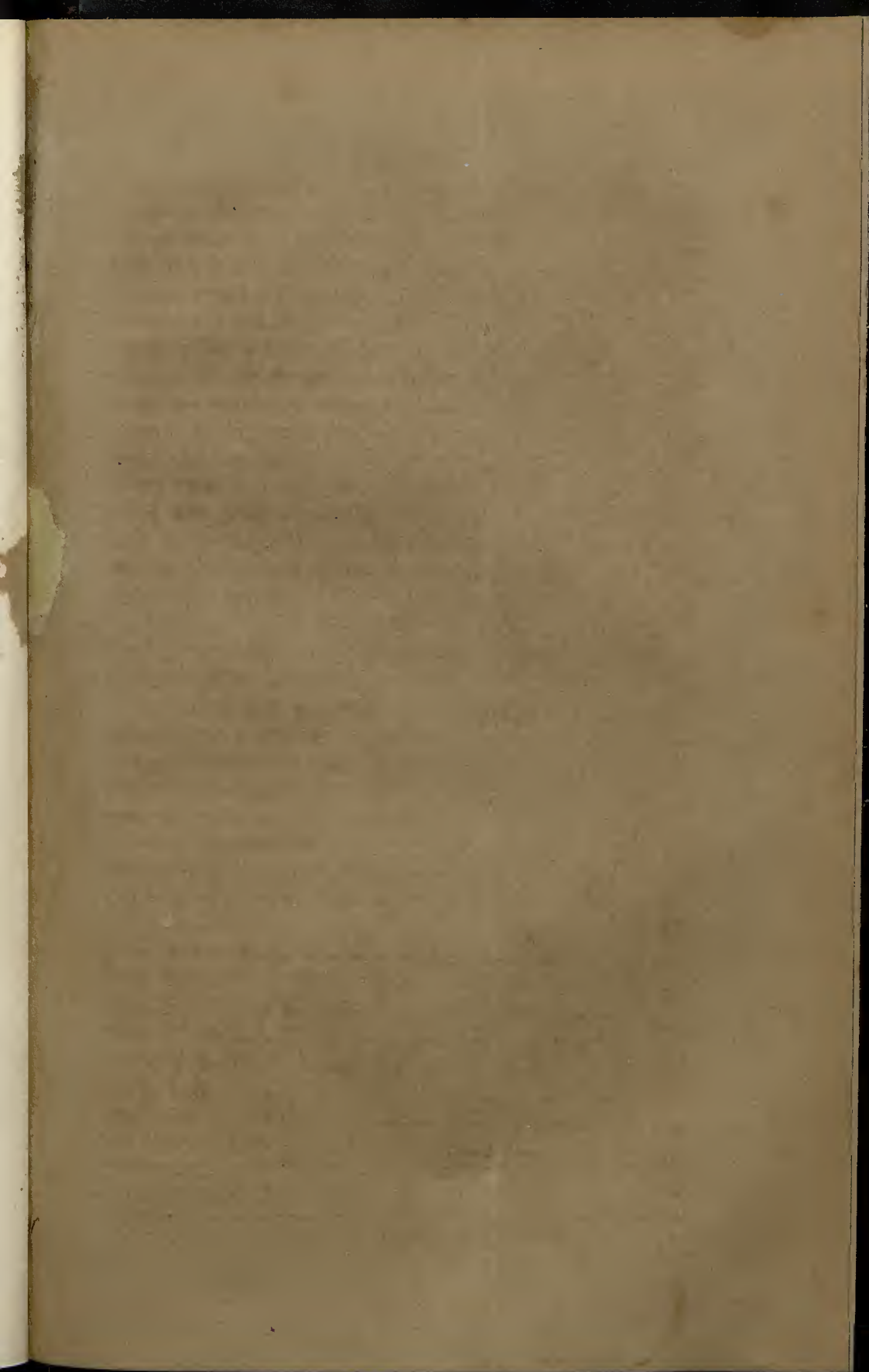
* Ուսանող. Գաղղիացի C. E. Picard 'ի վերջին աւան (1866) համեմատ 'ի հրապարակած է 'ի Բարիդ այսու մակագրութեամբ. *Essai sur Moïse de Khoren*, Լայն որ հետք լեզու մեզ տեսնել տալանէն:

զլխտ որներր , որով և մեր Յ. Բննարանին կարծիքը բայայայտ տեսնուի : Առաջին անգամ հարեանցի կերպով կ'ըսէ այսպէս . « Խոսքէն առջին կամ այլ »՝ Անուշաւանայ կարծեցեալ ժամանակէն մինչև « ի կարծեցեալ ժամանակ Սկայորդւոյն . . . հայ իշխանայ անուններ ստեղծեց » . (էջ 168) : Սակաւ մի զինի դարձեալ . « Խոսքէն առջին , կամ այլ ո ոք և է հեղինակ » (որ ըստ նախընթաց վկայութեանը հասկանալու եմք « Խոսքէն ») « անցից 'ի մէջ Տիգրանայ և « Աթահակայ և այլն » (էջ 192) : Հետզհետէ աւելի հասունցունելով այդ յղացեալ մտածութիւնը՝ 'ի վերջարանութեան խնդրոյն , կ'ըսէ , քիչ 'ը աւելի համարձակութիւն 'ի դործ ածելով . « Շատ նշաններէ կը տեսնուի սակայն թէ նոյն ինքն Խորենացին է գէթ մեծաւ մասամբ՝ Վարիբասեան մատենին « Խոսքէն » » . (էջ 200) : Իւր պիտահեան այս գաղափարին կոկոնը փթթել կուտայ , և մինչև ցայն վայր սքօղեալը կը հստանէ և կը պարզէ , նոյն է ջէն մեզ անմիջապէս այս նշանական խորհրդածութիւնը յարելով , զոր Առաջմիջեան իզուր իսկ կոչել իրաւացի :

« Մատենադրական Նէկոսիւն » , կ'ըսէ , որ մեծ արատ է առ « մեծք » սովորական էր առ նախնիս . Խորհրդաւոր կամ կէղծ գրուածներ՝ նոյն իսկ իրրեւ բարեպաշտ վկայեալ անձանց ձեռք , յառաջին դարէ անտի գրեթէ ողողեցին քրիստոնէական մատենադրութիւնները » . և որ 'ի կարգին . և ապա կ'անցնի այն ենթադրութեանը թէ ինչ նպատակաւ կրնար Խորենացին այդ մատենադրական նենգութիւնը կատարած ըլլալ , և գրել « քերթողական աղա՛ստութեամբ մանաւանդ քան պատմական ճշգրտութեամբ համառօտ « զիյցաղնեղութիւն մը . . . , որում կատարեալ քերթողական ձեռք « տուաւ Բագրատունին իւր Հայկ կոչուած զիյցաղնականին մէջ » . (էջ 204) :

Երանելի պատմագիրն Մովսէս Խորենացի երբ կը նստէր առաջին անգամ ազդային պատմութեան ծայր 'ի ծայր նախագիծ մանրանկարը գծելու , ձեռնարկեալ զործոյն հեռու և ընդարձակ պատկերը բովանդակ իւր մտաց առաջն բերելով անգամ մը , իւր աշխատութեան առաքելուն արդիւնքը զողջեալ նշմարելով 'ի նմա , ձեռունի սիրտն կը խայտայր , և երկու իղձս կը թռուցանէր մի ըզմիով իւր զգայուն և վառվռուն սրտէն : Զմին առ իւր սիրելի Մեկենասն , առ իշխանն Սահակ , կ'ուղղէր , մաղթելով նմա որ այս

(Շարունակելի)

Ա. Զ. Դ

ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ ՄԱՄԼՈՅ Ա. Պօլսոյ Գործակալութիւնը
նշաւ ունի ծանուցանել Արդոյ Հասարակութեան թէ
այս անգամ ստացած է Նոյեմբերի ամսաթերթն՝ զոր ձեռն-
արկած է ցրուել Պատ. Բաժանորդաց:

ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ ՄԱՄԼՈՅ Նոյեմբերի ամսագիրը կը պա-
րունակէ. Ուղեոր-իւն ի Ա. Պօլս (Գլ. Չիլնիկիւն),
Իժ Նախնիքը (Յարոյ), Աղփայն Պարբերականի Հա-
յաստանը, Քաղաքական, Աւերաբան-իւն (Սուքիան
Արդապետ Պարոնեան):

ԱՐԵՎԵԼԵԱՆ ՄԱՄԼՈՅ Գործակալութիւնը հրաւեր
կը կարգայ բաժանորդ գրուիլ փափագողաց որ զիմեն Ա-
լաթա, Աօզէ օղու խան, թիւ 13, ի դրասենեակ Սիա-
յեալ Բնկերութեանց, որք խմբագրութեան կողմանէ կ'ըն-
դունին մի որոշ գումար իբր նուէր:

ԹԻՖԼԻՍ (Կովկաս)

ԳՐԱՎԱՃԱՌ ԵՒ ԼՐԱԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱԿԱԼ

Բ. ՇԱՎԵՐԴՈՎԻ

Կրասնեակի միջոցով ցանկացողներ կարող են բաժանորդագրուիլ
թէ նոյն քաղաքի և թէ Ռուսաստանի բոլոր պարբերական հրատա-
րակութեանց խմբագրատունների նշանակած գներով: Յիշեալ Գոր-
ծակալի կրասնեակի մէջ Ռուսահայք կարող են բաժանորդ գրուիլ
և «Արեւելեան Մամուլի»:

Հասցէ. — A l'Agence de journaux de B. CHAVERDOW:
TIFLIS (Caucase) RUSSIE